

VABARIIGID JA KOMITEED: MASSILIIKUMINE EESTI VALDADES 1905. AASTAL MIKROAJALOOSES MÕÕTKAVAS

Toomas KARJAHÄRM

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rüütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; toomas.karjaharm@tlu.ee

Artiklis on kasutatud mikroanalüütilist meetodit sotsiaalse ja rahvusliku massiliikumise uurimisel Balti provintssides Vene impeeriumi hilisel perioodil. Vaatluse all on isevalitsusele alternatiivse rahvavõimu institutsionaliseerimise katsed esimese Vene revolutsiooni haripunktis nn vabadusepäeval novembris-detsembris 1905. Peamiselt esmaallikate põhjal on uuritud demokraatliku vabariigi kehtestamise probleemi, revolutsiooniliste vallaomavalitsuste ja komiteede valimisi, nende paiknemist, koosseisu ning tegevust ja suhteid sotsiaaldemokraatide ning liberaalidega. Üksikute episoodide ja fragmentide tüpoloogilise koondamise abil on püütud luua üldisemat pilti Eesti alal loodud komiteedest ning nende tähendusest ühiskonnaelus, mida on võrreldud analoogiliste komiteedega Läti alal.

Mitmes ümarlauas, üldkäsitluses ja (juubeli)artiklis on ikka ning jälle nenditud 1905. aasta sündmuste vähest uuritust Eestis.¹ Revolutsiooni 100. aastapäeva puhul märkis Kaido Jaanson kriitiliselt, et 1905. aastast küll kirjutatakse, kuid seda sügavuti ei uurita.² Niisuguse hinnanguga tuleb üldiselt nõus olla, sest puudub sündmuste tähtsusele vastav nüüdisaegne monograafia ja “punane aasta” ise pole uurijate noorematele põlvkondadele olnud kuigi atraktiivne.³ Samas tuleb tõdeda,

¹ **Andresen, A. jt.** Eesti ajalugu, V. Pärissorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Õpetatud Eesti Selts, Tartu, 2010, 4, 344; **Rosenberg, T.** Sotsiaalsest, poliitilisest ja rahvuslikust aspektist Eestis 1905. aastal. – Rmt: Paar sammukest, XXII. (Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat 2005.) Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 2006, 43–44; **Tammela, H., Liivik, O.** Kas Eesti lähiajaloo on endiselt “valgeid laike”? – Tuna, 2010, 4, 131 [Indrek Paavle ja Toomas Hiio arvamused].

² **Jaanson, K.** Mis juhtus 1905. a. 11. (24.) detsembri õhtul Voltas? – Tuna, 2005, 4, 51. K. Jaanson detailsete uurimused sotsiaaldemokraatiast Eestis ja Aleksander Keskülast aastail 1905–1907 on käesoleva kirjatöö autorile eeskujuks ning tugipunktiks. Vt ka **Jaanson, K.** Alguis ehk see nõnda-nimetatud Esimene vene revolutsioon. Skits. – Tuna, 2005, 1, 44–77.

³ **Lust, K.** Talurahvaliidumine 1905. aasta revolutsioonis. Historiograafilisi märkmeid. – Rmt: Velise Wabariik ja 1905. aasta sündmused Eestis – müüdid ja tegelikkus. 3. detsembril 2005. a Valgu klubis toimunud ajalookonverentsi materjalid. (Velise Kultuuri ja Hariduse Seltsi Toimetised, I.) Velise, 2006, 19; **Lust, K.** 1905. aasta revolutsiooni meeldetuletus. – Sirp, 6.1.2012.

et uurimine on siin üksikutes aspektides (poliitiline ja ideedeajalugu, talurahva- liikumine, kultuur ning haridus, baltisakslased, kohaajalugu, mnemoajalugu ja pärimus, historiograafia jmt) tänaseks siiski tunduvalt edasi läinud; on avastatud ning publitseeritud olulisi dokumente, sh esimesel iseseisvusajal kogutud ajaloolist traditsiooni e-väljaannetena; hiljaaegu ilmus kirjastuselt Ilmamaa Mihkel Aitsam juuniori (1877–1953) mahukas materjalikogu Toomas Hiio ulatuslike kommentaaridega.⁴

Olen oma uurimistöös 1905. aasta sündmustel silma peal hoidnud, teinud hooti teabe kogumise mõttes eeltööd ja tundnud sisemist vajadust ning kohustust selle teema juurde tagasi pöörduda, kuna olin 1975. aastal kiirkorras juubeliks koostatud ja nõukogulikule kolme leeri skeemile rajaneva raamatukese autor.⁵ 1905. aasta revolutsiooni tänapäevase uurimise peamine raskus on allikates ladestunud materjali tohutu hulk, tuhanded üksikepisoodid ja tegelased, mille sidumine üldistavaks ning usaldusväärseks narratiiviks eeldaks enesekriitiliste uurijate poolt liikumist üksikult üldisele ja esmaallikate massiivi frontaalset (taas)läbitöötamist, et ühtlasi kontrollida ka varem tehtud järelduste paikapidavust, vajadusel vabastada need võimupoliitika moonutustest, pidades silmas teaduslikkuse nõudeid ning kriteeriume. Seetõttu olen varasemate uurijate eeskujul rakendanud mikroanalüütilist ja faktograafilist lähenemist massiliikumise problemaatikale,⁶ millest ühe valdkonna – revolutsiooniliste omavalitsuste ehk komiteede – uurimise tulemusi ma allpool tutvustan. Üksikute ja eriliste episoodide (mis valdades tegelikult toimus) lähema uurimisega Carlo Ginzburgi mõttes⁷ loodan jõuda üldise ning tüüpilise defineerimise katseteni. Politsei- ja kohtuametnike, ajalehtede sõnumisaatjate ning hilisemate meenutajate silme läbi nähtu paneb allikate tõendiväärtusele piirid, mida pole alati võimalik teiste allikate najal kontrollida.

Rohkem kui ainult uute vallaametnike valimise faktide registreerimise ja silmatorkavamate episoodide kirjeldused peaksid uurijaid paeluma kõigepealt need tegelikud muutused, mis kaasnesid alternatiivse võimu loomise esimeste katsetega maal nn vabadusepäevadel 1905. aasta hilissügisel. Ehk mille poolest erinesid komiteedega vallad ülejäänutest, kus komiteesid polnud, kuid revolutsioon oli? Kas vallaametnike ebaseaduslikuks ümbervalimiseks oli vajadus või oli see lihtsalt demonstratiivne žest valitsuse nõrkuse hetkel või kohalike juhtide ambitsioon silma paista ja oma võimu näidata või inimeste isikliku sümpaatia-antipaatia avaldus või maatameeste surve osaleda poliitilises protsessis? Kõigile neile ja paljudele teistele küsimustele on keeruline üheselt vastata, kuna isegi mikroanalüütiline uuri-

⁴ **Aitsam, M.** 1905. aasta revolutsioon ja selle ohvrid Eestis. Ilmamaa, Tartu, 2011; vt **Hiio, T.** Kommentaarid; 1905. aasta revolutsioonist ja selle ajaloo uurimisest. (**Aitsam, M.** 1905. aasta revolutsioon, 371–422.) M. Aitsam kogus ja korrastas ajaloolist ainet 1905. aasta kohta ligi poole sajandi vältel (1906–1951).

⁵ **Karjahärm, T., Pullat, R.** Eesti revolutsioonitules 1905–1907. Eesti Raamat, Tallinn, 1975.

⁶ Väljapaistvaks detailuuringuks on Voldemar Juhanson (Juhandi) mahukas paljukõiteline mustandkäsikiri 1930. aastatest “1905. aasta revolutsioon Põhja-Eestis” koos kaartidega mõisate põletamise kohta. Eesti Rahvusrhiivi Ajalooarhiiv (EAA), 3654-1, 48–62.

⁷ **Tamm, M.** Kuidas kirjutatakse ajalugu? Intervjuuraamat. Varrak, Tallinn, 2007, 97–100.

mine ei vii alati sihile kas või autentsete allikate ebapiisavuse ning mõistete tähenduse erineva tõlgenduse tõttu.

DEMOKRAATLIK VABARIIK KUI VALITSUSVORM

Isevalitsuse asendamine demokraatliku vabariigiga oli 1905. aastal laialt levinud pahempoolne loosung rahvakoosolekutel, lendlehtedes ja vasakparteide eeskavades, mille ellurakendamise võimalikkuses kahtlejad pidasid revolutsionärid tagurlasteks.⁸ Eestis 1905. aastal tegutsenud sotsiaaldemokraatide-tsentralistide (Venemaa Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei, VSDTP) ja eesti sotsiaaldemokraatide-föderalistide (Eesti Sotsiaaldemokraatlik Töölise Ühendus, ESDTÜ) programmis esineb “demokraatlik vabariik”, kuid mõneti erineva sisuga: tsentralistidel piirkondliku omavalitsusega, föderalistidel rahvuste omavalitsusega.⁹ Vene liberaalide peapartei Konstitutsioonilis-demokraatlik Partei (Rahva Vabaduse Partei, kadetid), kellega eesti liberaalid riigiduumas blokeerusid, ei võtnud 1905. aastal kohe ametlikult selget seisukohta küsimuses, kas vabariik või konstitutsiooniline monarhia.¹⁰ Mitmed parteid, poliitilised rühmad ja liikumised läksid sellest küsimusest mööda asutava kogu (*учредительное собрание*) loosungiga,¹¹ mis Venemaa parteidest esimesena

⁸ 22. oktoobril 1905 otsustas suur rahvakoosolek Estonia seltsis Tallinnas: riigivolikogu peab muutama asutavaks koguks, mis uue põhiseaduse järgi asutaks demokraatliku vabariigi. Ametnike tagandamise kohta öeldi: “10) kõik kõlbmata ametnikud, kes vägivald, pettuse, valskuse ja teiste kõlvatustega rahva vastu on patustanud, mille tagajärjel rahvas kõik lugupidamise nende vastu on kaotanud, peavad ametist lahti saama”. (Tallinnast. Rahvakoosoleku otsused. – Uudised, 8.11.1905.)

⁹ Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei programm. Vastu võetud partei II kongressil. – Rmt: Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei kongresside, konverentside ja Keskkomitee pleenumite resolutsioonid ja otsused. 1898–1954, I. 1898–1924. Tõlgitud seitsmenda väljaande järgi. ЕКР Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut, Tallinn, 1956, 42; Eesti Sotsiaaldemokraatliku Töölise Ühisuse programmi eelplaan. – Uudised, 8.11.1905; A. T. [Dido, A.] Sotsialistline programm. – Õigus (La Justice, journal esthonien), 3.6.1906.

¹⁰ Программа Конституционно-демократической партии. [1905 г.] – Rmt: Программы политических партий России. Конец XIX – начало XX вв. Отв. ред. В. В. Шелохаев. РОССПЭН, Москва, 1995, 328. Kadettide partei vasaktiib kaldus vabariigi poole, parenttiib pooldas konstitutsioonilist monarhiat. 1906. aasta jaanuaris korrigeeritud programmi § 13 järgi pidi Venemaa olema “konstitutsiooniline ja parlamentaarne monarhia”. (Программа Конституционно-демократической партии (Партии народной свободы). – Rmt: Российские либералы: кадеты и октябристы. (Документы, воспоминания, публицистика.) Коост Д. Б. Павлов, В. В. Шелохаев. РОССПЭН, Москва, 1996, 53.) 1906. aasta algul oli kadettide erakonna Peterburi Eesti osakond seisukohal, et “Vaba Venemaa olgu konstitutsiooniline ja parlamentaarne keisririik”, sest “vene rahva määratu enamus, vene talupojad, kes keisririigi traditsioonides üleskasvanud, ei tunne ega mõista vabariiki, nad mõtleavad riigi ja keisri all ühte ja sedasama”. (Toimetusele tulnud kirjad. Konstitutsioonilise demokraatia erakonna Peterburi Eesti osakonna poolt. Kodanikud! – Postimees, 26.1.1906.)

¹¹ Vt nt Tartus 30. oktoobril 1905 peetud suure rahvakoosoleku otsus. (Rahvakoosolek poliitiliste õiguste pärast Eesti näitusehoone ruumides, IV. – Postimees, 3.11.1905.) 27. oktoobril 1905 otsustas rahvakoosolek Raplas: “4) Nõuda, et enne riigivolikogu kokkukutsumist asutaja kogu kokku kutsetaks ehk esimesele riigivolikogule asutaja kogu õigused antaks.” (Raplast. Rahvakoosolekul. – Uudised, 18.11.1905.)

ilmus VSDTP II kongressil 1903. aastal vastuvõetud miinimumprogrammi.¹² Üks osa selle loosungi tõstatanud poliitikutest tõenäoliselt lootis, et demokraatliku valimisõigusega moodustatud asutav kogu otsustab vabariigi kasuks. Teised polnud selles nii kindlad ja lootsid sellisel viisil valitsusvormi küsimuse lahendamise paremate aegade saabumiseni (jõuvahekordade ning revolutsiooni saatuse selgumiseni) edasi lükata. Sotsiaaldemokraatidel-tsentralistidel (eriti enamlastel) oli demokraatlik vabariik üksnes vaheetapp kaheastmelisel teel proletariaadi diktatuurile ja üleminekul sotsialismile.

Põhiseadusliku korra kindlaksmääramine asutava (või rahvaasemike) kogu poolt sisaldub Eesti Rahvameelse Eduerakonna eeskavas (1905), ülemaalse kongressi Bürgermusse ja aulakoosoleku otsustes (27.–29. novembrini 1905), kuigi viimases on selge sõnaga nõutud ka “demokraatlikku vabariiki”, samuti Saaremaa rahvaakoosoleku otsustes (7. detsembril 1905).¹³

Eduerakond oli järjekindlalt “rahvaliku/demokraatliku vabariigi” vastu ja tegi sellele ägedat ning massiivset vastupropagandat. Mõõdukate liberaalide peamised argumendid vabariigi vastu olid: Vene riik ja vene rahvas pole vabariigi sisseseadmiseks valmis ning see toob kirjaoskamatul maal kaasa ennenägematu kaose ja anarhia; vabariiki saab luua ainult relvastatud poliitilise mässuga, millest eesti väikerahvas ei tohi osa võtta, kuna see seab ohtu rahvuse olemasolu üldse (“meeletu iseenesetapmine”); põhimõtteliselt pole tähtis valitsusvorm, vaid põhiseadus ning seadusandlik parlament, mille ees valitsus on vastutav (kadettidel “vastutav ministerium”); võidelda tuleb seaduslike vahenditega “konstitutsiooni alusel ja konstitutsiooni eest”; eestlastele on üldriiklikest küsimustest tähtsam sisemine autonoomia; 17. oktoobri manifestiga on isevalitsus juba langenud, konstitutsiooniline kord sisse seatud ning eeldused üleminekuks “õiguse riigile” loodud. Kinnitati ka seda, et sotsiaaldemokraadid tahavad vägivaldselt kehtestada ebaloomulikku “sotsiaal-tööriiki”, kus eraomand on riigistatud, perekond kaotatud ja võimul on “hirmuvalitsus”, mida mõõdukad rahvuslased ning üldse “kainelt mõtlevad” inimesed ei saa lubada.¹⁴ Varandusega inimesed, sõltumata rahvusest, pelgasid, et

¹² Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei programm, 45. Sotsialistliku orientatsiooniga parteide, liberaalide ja konservatiivide ning monarhistide programme koos kommentaaridega vt Программы политических партий России. Конец XIX – начало XX вв. Parteidest Eestis ja Lätis vt **Постников Н. Д.** Политические партии Прибалтики. – Rmt: История национальных политических партий России. Материалы международной конференции 21–22 мая 1996 г. в Москве. Отв. ред. В. В. Шелохаев. РОССПЭН, Москва, 1997, 181–189.

¹³ Tartu ülemaalse rahvaasemikkude kongressi Bürgermusse koosolekute otsused (27.–29. XI 1905). – Rmt: Punased aastad. Mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis, I. Toim H. Kruus. (1905. Aasta Seltsi toimetised, II: 1.) Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, Tartu, 1932, 220, 222; Tartu ülemaalse rahvaasemikkude kongressi Aula koosolekute otsused (27.–29. XI 1905). – Rmt: Punased aastad, I, 228; Saaremaa rahvaasemikkude koosoleku otsused (7.12.1905). – Rmt: Punased aastad, I, 234.

¹⁴ Vägivalla ja vale vastu, I–IV. – Postimees, 22., 24.–26.10.1905; Meie seisukoht praeguses vabastuse-voolus, I–III. – Postimees, 7.–9.11.1905; **Tõnisson, J.** Eesti edumeelsuse sõpradele. – Postimees, 14.12.1905; **[Tõnisson, J.]** Miks meie praeguse mässu vastu oleme?, I–II. – Postimees, 15., 19.12.1905. Eesti Rahvameelne Eduerakond lähtus üldriiklikes küsimustes esmajoones väike-

riigikorra vahetusega kaasneb uue “ühiselulise ilmakorra” sisseseadmine ja omandisuhete muutmine sotsiaalsete utopiate vaimus, mis pööraks pea peale kogu senise maailmakorra. See tegi neid ettevaatlikuks. Taotledes kodaniku- ja poliitilisi õigusi ei tahtnud nad anda eluõigust sotsialistidele, keda nad diskrediteerisid vägivallavalitsuse kehtestamise ning kommunismitondiga, ega tõelisele pluralismile.¹⁵ Eesti ühiskonnas oli niisugune konflikt esimene terav kokkupõrge kahe võimaliku maailmanägemise, poliitilise peavoolu ja ühiskonnamudeli vahel.

Rahvakoosolekutel valdades räägiti vabariigist suhteliselt harva, sagedamini nõuti põhiseaduse väljatöötamist rahvaesindajate kogu poolt.¹⁶ Seal, kus toetati aulakoosoleku otsuseid tervikliku pakatina, pooldati loomulikult ka vabariiki, enamasti ilma selle sügavamasse sisusse tungimata. Karula vallas kõneles vabariigist peremeeste koosolekul 20. novembril 1905 talupoeg Mihhail Polla (Poola).¹⁷ Vao valla talupoeg Abram Piilberg rääkis Koerus vabariigist ja Venemaast lahulõõmisest.¹⁸ Rahvakoosolekul Raadi vallamajas 11. detsembril lauldi marseljeesi ja nõuti vabariiki.¹⁹ Salla vallas levitati juba 10. jaanuaril 1905 hektograafil trükitud lendlehte, kus kutsuti üles relvastatud võitlusele vabariigi kehtestamise eest.²⁰ Vabariigi kehtestamine oli sageli seotud üleskutsega kukutada isevalitsus ja seetõttu fikseeriti niisugune episood ametlikes dokumentides kui riiklik kuritegu. Seesuguste tegude toimepanijad, kes “agiteerivad kehtiva korra kukutamise ja demokraatliku vabariigi sisseseadmise (*введение*) poolt”, kuulusid koos mõisa-

rahvalikust enesetunnetusest (väikerahvas võitleb seaduse alusel ja rahumeelsete vahenditega reformide eest) ning asus kadettide konservatiivse parentiiva platvormil, mis mõneski ühiskonnaelu valdkonnas lähenes oktoobristide vasaktiivale. (**Aru, K.** Üks kirk, kolm mõõdet. Peatükke eesti toimetajakesksest ajakirjandusest: K. A. Hermann, J. Tõnisson, K. Toom. (EKLA töid kirjandusest ja kultuuriloost, 6.) EKM Teaduskirjastus, Tartu, 2008, 158; **Tuomioja, E.** Jaan Tõnisson ja Eesti iseseisvus. Varrak, Tallinn, 2011, 52–61.) Rahvusliku enesemääramise, autonoomia ja omavalitsuse küsimuses läks rahvuslik Eduerakond kadetidest, kes lubasid Venemaa rahvastele üksnes ebamäära kultuuriautonomiat, märksa kaugemale.

¹⁵ Niisuguse eesti varase antikommunismi manifestiks võib pidada Jaan Tõnissoni üllitist “Mis sotsialdemokratiast arvata?” (1905); taastrükki vt **Tõnisson, J.** Kõlblus ja rahvuslus. (Eesti mõtte-lugu, 95.) Ilmamaa, Tartu, 2010, 219–234.

¹⁶ Vt nt Tartu Maarjast. – Postimees, 14.12.1905.

¹⁷ Vallavanema Andres Keremi tunnistus Karula valla talupoegade ülekuulamise protokollis 28.3.1905. – Rmt: Революция 1905–1907 гг. в Эстонии. Сборник документов и материалов. Отв. ред. Г. И. Мосберг. Академия наук Эстонской ССР, Институт истории, Архивный отдел и Центральный государственный исторический архив Эстонской ССР, Таллин, 1955, 398; **Laurson, A.** Ajalooline traditsioon Urvaste kihelkonnast. Kogutud 1927. aasta suvel. [Võrguteavik.] Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 2007, 1905. aasta Karulas, http://tallinn.ester.ee/search~S1*est/?a=Laurson+A/alaurson+a/1,2,2,B/1856~b2354921&FF=alaurson+agaate&1,1,1,0.

¹⁸ **Vilmre, L.** Ajaloolist traditsiooni Koeru kihelkonnast. Kogutud suvel 1929. a. [Võrguteavik.] Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 2006, 1905. aasta sündmused, http://tallinn.ester.ee/search~S1*est/?a=Vilmre+Linda/avilmre+linda/1,5,9,B/1856~b2181172&FF=avilmre+linda+1902+1990&1,3,1,0.

¹⁹ Tartu maakonnaülem K. K. Maydell Liivimaa kubernerile 12.12.1905. EAA, 296-8-938, 111.

²⁰ Tallinna ringkonnakohtu prokuröri I. L. Tomaševski esildis Peterburi kohtupalati prokurörile 18.3.1905. Venemaa Föderatsiooni Riigiarhiiv (GARF), МЮ 124-43/1905-2910, 2–2p.

põletajatega ning vallavalitsustes võimuharajatega arreteerimisele ja karistamisele (halvimal juhul ilma kohtuta või sõjakohtu otsusega mahalaskmine) kõige esimeses järjekorras.²¹

OLEMATU EESTI VABARIIK

Üks asi on riigikorra (vabariigi) küsimus Vene impeeriumis, teine asi Vene riigist lahkulöömine, riiklik eraldumine ja iseseisva (vaba)riigi loomine, separatism ning impeeriumi ühtsuse (*единый и неделимый*) lõhkumine.

1905. aasta viimastel kuudel ilmusid Peterburi lehtedes kirjutised selle kohta, et Balti krai on end iseseisvaks kuulutanud ja seal on loodud “Balti vabariik”, mis tuleb Vene riigile suure väekoondise (selle juhatajaks pakkus Slovo tuntud väejuhti kindralleitnant Aleksander Samsonovit) abil tagasi võita.²² Vene lehtede ja baltisakslaste vahendusel jõudsid sedalaadi provokatiivsed uudised ka välismaa lehtedesse, kus need seisis kõrvuti “Läti mässuga”, mis koosnes peamiselt terroristide vägivallategude, tapmiste ning röövimiste kirjeldustest.

Rüütelkondade funktsionäärid ja baltisaksa publitsistid ei jätnud soodsat võimalust kasutamata ning kujutasid uute vallavalitsuste või üksikute komiteede/komisjonide ja ametnike valimisi riikliku separatismi ilminguna, eestlaste ning lätlaste impeeriumist lahkulöömise katsena. Läänemaa aadli esindajad rääkisid “Velise vabariigist”, mis kuulutatud välja novembris 1905.²³ “Eesti vabariigi presidendiks” tituleeriti vandeadvokaadi abi Jaan Teemanti ja Päinurme-Vaali tegelast rätsep Hans Anton Schultsi (mõnes Saksa allikas on viimast nimetatud ka “Eestimaa kuningaks”). Revalsche Zeitung teatel kuulutati Puhja kihelkonnas ja Kavilda vallas välja vabariik.²⁴ Mõisnikemeelne Ahrensburger Wochenblatt kirjutas koguni, et Abruca saarel on “vabariik” asutatud, kõneldi ka vabariigist “Linnusita saarel”.²⁵ Peterburis ilmunud eesti enamlaste häälekandja Kiir süüdistas provokatsioonid eduerakondlikku Postimeest ja Jaan Tõnissoni, kes koos mõisnikega rüüdnud olematut “rahvalikku vabariiki” ning sellega tõmmanud eesti rahvale õnnetuse kaela (sõjaseadus, karistussalgad).²⁶

²¹ Eestimaa kuberner N. G. v. Bunting siseministrile 2.1.1906. Eesti Rahvusarhiivi Riigiarhiiv (ERAF), 27-1-198, 16.

²² Venelaste kartus. – Uudised, 23.12.1905; Vene ajalehed ja Baltimere kubermangud. – Valgus, 22.12.1905; Vabaduse-liikumine ja Eesti rahvuslused. – Olevik, 27.10.1905.

²³ Läänemaa aadli esindajad Eestimaa Rüütelkonna peamehele E. v. Dellingshausenile umbes 17.2.1907. – Rmt: Революция 1905–1907 гг. в Эстонии, 326–327.

²⁴ Põhja-Liivimaalt. – Mõisate põletamised, rüüstamised ja maatööliste liikumine 1905. a. lõpul ja 1906. a. algul Eestimaal. ERAF, 27-1-134, 35–36; Rahutused Liivimaal. Eesti jaoskonnas. – Uus Aeg, 26.11.1905.

²⁵ Rahu ja korra pärast, I. – Postimees, 16.1.1906; **BOX**. Saaremaalt. – Postimees, 17.1.1906; Kuresaarest. – Saarlane, 17.1.1906; Kuressaarest, Saare rahvast. – Koit, 4.3.1906.

²⁶ “Eesti vabariigi” lugu, kui provokatsioon. – Kiir, 30.12.1906. Kiir tsiteeris artiklit: Meie seisukoht praeguses vabastuse-voolus, I–III. – Postimees, 7.–9.11.1905.

Müüt eestlaste lahkulöömise plaanidest sai alguse Eestimaa kubermangu sandarmivalitsuses, mille ülem polkovnik parun N. E. Nolde inkrimineeris “kubermangu impeeriumist eraldamise (*отделение*)” revolutsioonilise liikumise peameestele (*главари*), kelleks ta pidas Tallinna linnavalitsuse tegelasi (Mihkel Pung, Konstantin Päts, Jaan Teemant, Otto Strandmann, Mihkel Martna, Vodemar Säkk, Voldemar Klement, Jaan Rabisson, Voldemar Lender jmt).²⁷ Samas vaimus teavitasiid keskust Eestimaa kubernerid ja teised kõrged ametiisikud. Nikolai von Bünting teatas siseminister Pjotr Durnovole, et valdade saadikute kongressil Tallinnas, mis oli määratud 11. detsembrile, pidi arutusele pandama “eesti revolutsioonilise rahvuspartei” juhi Teemandi programmi vaimus koostatud resolutsioon, mille olemus seisnes Eestimaa eraldamises ja Eesti vabariigi väljakuulutamises (*сводилась к отложению Эстляндии и провозглашению Эстонской республики*).²⁸ Tema järeltulija kuberneriametis Pjotr Bašilov kirjutas aruandes 1905. aasta kohta sedasama.²⁹ Veel varem, 22. detsembril 1905 oli siseminister Durnovo keisrile ette kandnud, et “Eesti mässu” (*эстонский бунт*) eesotsas on vandeadvokaadi abi Teemant, kelle viivitamatuks tabamiseks ja arreteerimiseks on kohalikele võimudele antud tungiv korraldus.³⁰

Miks just Teemant? Salapolitsei mitte kuigi tõepärase info kohaselt kuulus Teemant koos Pätsiga Tallinna linnavalitsuse tegelastest koosneva “eesti partei” juhtkonda, kes Eestimaa Kubermangu Sandarmivalitsuse ülema ajutise kohusetäitja alampolkovnik Pjotr Tihhonovitši (ta võttis esialgu üle oma eelkäija parun Nolde ebapädeva versiooni revolutsiooni juhtidest Eestimaal) raporti järgi suunas valitsusevastast revolutsioonilist tegevust kogu Eestimaa kubermangus. Lisaks mässulise aulakoosoleku juhtimine Tartus 1905. aasta novembris. Need olid ülimalt rasked riiklikud kuriteod, mis aitasid kaasa Teemandi surmamõistmisele karistus-salga välikohtu poolt (vastavad paberid hävisid hiljem väidetavalt tulekahjus).

Teine suure kaliibriga tegelane, keda on põhjust vabariigi ja eesti separatismi asjus nimetada, on tollane VSDTP Tallinna komitee juhtfiguur ning hilisem rahvusvaheline mees Aleksander Kesküla. Alampolkovnik Tihhonovitš märgib tema nime eelnimetatud raportis Politseidepartemangu direktorile Emmanuil Vuitšile koguni 18 korda (sotsiaaldamokraat Martna figureerib seal 11 korda, Tallinna esimene abilinnapea Päts 8 korda, hilisem enamlaste juht Hans Pöögelmann ainult 2 korda). Selle raporti järgi juhatas Kesküla 11. detsembril Tallinnas talurahva delegaatide kongressi (mõeldud on koosolekut Volta keldris), kus ta pannud ette programmi organiseerida “salajane talurahva ühendus” (*крестьянское сообщество*), et asutada

²⁷ Poliitilistel põhjustel pärast 15. novembrit 1905 arreteeritute nimekiri. Arreteerimise põhjused. ERAF, 27-1-191, 2.

²⁸ Eestimaa kuberner N. G. v. Bünting siseminister P. N. Durnovole 10.1.1906. – Rmt: Имперская политика России в Прибалтике в начале XX века. Сборник документов и материалов. Коост Т. Карьяярм. Национальный архив Эстонии, Институт истории (Таллинн), Тарту, 2000, 54.

²⁹ Eestimaa kubeneri P. P. Bašilovi aruanne 1905. aasta eest 13.11.1906. Venemaa Riiklik Ajalooarhiiv (RGIA), 1263-4/1905-50, 151p; RGIA, 1284-194-66, 5.

³⁰ Siseminister P. P. Durnovo Nikolai II-le 22.12.1905. RGIA, 1328-2-10, 93.

(*устроить*) Eestimaa kubermangus vabariik. Selleks tuli mõisnikud relva jõul viivitamatult minema kihutada, millest saanudki alguse massiline mõisate põletamine.³¹

Mitmesugustes poolametlikes ja publitsistlikes trükistes võib leida erinevaid seisukohti Baltimaade eraldumise küsimuses. Anonüümne autor pseudonüümiga Vega kinnitas, et Balti rahvuslikel liikumistel on “venevastane iseloom” ja et pärast 17. oktoobri manifesti, s.o nn vabadusepäevadel algas valitsusvõimu nõrgenemisega “seadusliku võimu väljatõrjumine” (*вытеснение законной власти*).³² Teine anonüümne autor märkis, et jutud Läti Vabariigist on tühi loba; tegelikult tahavad läti revolutsionäärid koos vene revolutsionääridega luua “ülevenemaalise sotsiaal-demokraatliku vabariigi” (*общерусскую социал-демократическую республику*).³³ Tuntud slavist ja marurahvusliku Okrainõ Rossii kaastööline, endine Tartu ülikooli rektor professor Anton Budilovitš juhtis tähelepanu sellele, et Eesti ja Läti kongressid taotleavad autonoomiat ning föderatiivseid suhteid Venemaaga, mitte aga iseseisvat riiki või vabariiki.³⁴ Vene rahvuslased hoidsid separatismi ja vabariikide teema aktuaalsena veel järgmistel aastatelgi. Kõrvuti “aristokraatliku saksa Balti vabariigiga” märgiti separatismi ilminguna ka “sotsiaal-demokraatlikku läti vabariiki”.³⁵ See oli üks põhjusi, miks lätlastest sai valitsusvastase mässaja ja potentsiaalse riikliku kurjategija võrdkuju ning lätlaste all mõisteti mõnikord ka eestlasi.

VALDADE “VABARIIGID”

Mahukas ülevaates Baltimaade ajutise kindralkubernerite tegevusest 1905.–1908. aastal märgib dokumendi koostaja, kindralkubernerite kantseleiülem salanõunik Pjotr Koškin, et mõnedes (*в некоторых*) Läti ala valdades nimetati täidesaatvaid komiteesid vabariikideks (*республики*).³⁶ Üldiselt tsaariametnikud kuni kubernerini välja valdade vabariikidest kuigi palju ei räägi. Ka eesti tegelased

³¹ Eestimaa Kubermangu Sandarmivalitsuse ülema ajutine kohusetäitja alampolkovnik P. A. Tihhonovitš Politseidepartemangu direktorile 14.4.1906. GARF, 102,00-1905-1800/57, 19–33р.

³² **Вегга**. Прибалтийская смута. А. С. Суворин, С.-Петербург, 1907, 26, 32.

³³ О беспорядках в Лифляндской и Курляндской губерниях. [Лифляндская губ. тип., Рига, 1906], 4.

³⁴ **Будилович А. С.** О новейших движениях в среде чудских и летских племен балтийского побережья. (Речь в торжественном собрании Спб. Славянского благотворительного общества, 30 декабря 1905 г.) Тип. В. Д. Смирнова, С.-Петербург, 1906, 8, 12. Kujundlike Eesti ja Läti sotsiaaldemokraatlike vabariikide föderatiivsetest suhetest Venemaaga vt ka **Штейн В. ф.** Иностранцы о России. Причины и развитие латышской революции. – Исторический вестник. Историко-литературный журнал, декабрь 1908, СХIV, 1083, 1087.

³⁵ Обзор русской периодической печати, XI. Национальный вопрос в Прибалтийском крае (с декабря 1908 г. по май 1909 г.). Государственная тип., С.-Петербург, 1909, 6, 11, 16; **Наш**. 1808–1909 гг. – Окраины России, 3.1.1909.

³⁶ Ülevaade Baltimaade ajutise kindralkubernerite tegevusest 1905.–1908. aastal 24.5.1908. – Rmt: Имперская политика России в Прибалтике, 233.

vabariigist reeglina ei kõnelnud, erandiks oli “Vaali vabariik” ja võib-olla ka Velise.³⁷ Tõenäoliselt pärineb laiemalt tuntud kujund 360-st sotsiaaldemokraatlike organisatsioonide juhitud “autonoomsest demokraatlikust vabariigist” (*autonomer demokratischer Republiken*) Kuramaal ja Lõuna-Liivimaal Astaf von Transehe-Rosenecki anonüümsest teosest “Die lettische Revolution”.³⁸ V. von Štein nimetas neid “läti autonoomseteks vabariikideks”, mis on koondatud föderatsiooniks sotsialistlike parteide tegevust koordineeriva Föderatiivse Komitee (asutatud 1904) poolt, mis asus Riias.³⁹

Nõukogudeaegsetes Läti NSV ja Eesti NSV historiograafia ülevaadetes, mis ilmusid Lenini 100. sünniaastapäevaks, sõna “vabariik” 1905. aastaga seoses ei esine. Läti kontekstis on need revolutsioonilised komiteed.⁴⁰ Eesti kontekstis on “leninliku etapi” analüüs sedavõrd üldine ja skemaatiline, et kohaliku võimu ning omavalitsuse küsimust pole seal uurimisprobleemina mainitudki.⁴¹ Jānis Krastiņš oma varem Stalini ajal ilmunud monograafias 1905.–1907. aasta revolutsioonist Lätis kirjutab ainult täidesaatvatest komiteedest, mitte vabariikidest.⁴² Sama võib öelda Nõukogude Liidus enne teist maailmasõda ilmunud tööde kohta, mis puudutavad 1905. aasta sündmusi Eestis.

Tõenäoliselt oli stalinlikul Nõukogudemaal hariduse saanud Hilda Moosberg see autor, kes ENSV historiograafias 1905. aasta vabariikidest esmakordselt kirjutas: esiteks oma 1953. aastal Moskvast kaitstud doktoriväitekirjas,⁴³ seejärel eesti-keelses raamatus (1955):

Vabariigi idee muutub eesti talurahva hulgas sedavõrd populaarseks, et mõnedes paikades nimetati valitavaid revolutsioonilisi komiteid ehk omavalitsusi “vabariikideks”; nad hakkasid kohe kohapeal tegutsema rahvavõimuna.⁴⁴

³⁷ Pajur, A. Vabariigi probleem 1905. aasta historiograafias. Käsikiri. [Tartu, 2005], 12–15.

³⁸ [Transehe-Roseneck, A. v.] Die lettische Revolution. Mit einem Geleitwort von Professor Dr. T. Schiemann, II. Die Sozialdemokratie. Die Katastrophe. Zweite veränderte Auflage. Georg Reimer, Berlin, 1908, 225. Raamatu esmatrükk ilmus 1907. aastal.

³⁹ Штейн В. ф. Иностранцы о России, 1093.

⁴⁰ Бирон А. К., Дорошенко В. В. Советская историография Латвии. Зинатне, Рига, 1970, 241.

⁴¹ Karma, O., Siilivask, K. Töölisklassi ja revolutsioonilise liikumise ajaloo uurimine. – Rmt: Leninlik etapp Eesti ajalooteaduses. Historiograafilisi artikleid. Koost ja toim E. Laul. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, Tallinn, 1970, 136–142.

⁴² Крастынь Я. П. Революция 1905–1907 годов в Латвии. Академия наук СССР, Институт истории, Москва, 1952, 126–128. Autor nimetab täidesaatvaid komiteesid “revolutsioonilise võimu algeteks” (*зачатки*), millega võib nõus olla, ent mitte sellega, et need etendasid nõukogude (*советы*) rolli. Tagandatud ametnikud avaldasid mõnel pool vastupanu, ei tahtnud asju üle anda; teisel loobusid nad ametist vabatahtlikult; mõnel pool valiti vanad tagasi; vallakohtud valiti ka osaliselt või täielikult ümber. (Крастынь Я. П. Революция 1905–1907 годов в Латвии, 127.)

⁴³ Мосберг Г. И. Революция 1905–1907 гг. в Эстонии. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Главы V–VII. Научн. консультант Я. П. Крастынь. Академия наук СССР, Институт истории, Москва, 1953, 560. Lähemalt vt Pajur, A. Vabariigi probleem 1905. aasta historiograafias. Käsikiri, 2.

⁴⁴ Moosberg, H. 1905.–1907. aasta revolutsioon Eestis. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1955, 96.

Kõiki Eesti alal tekkinud komiteesid ei sõanda Moosberg siiski vabariikideks nimetada, vaid ainult Jõhvi, Sangaste, Mõisaküla, Velise ja Päinurme-Vaali uuendatud omavalitsusi või aktivistide rühmi,⁴⁵ kes tõepoolest toimisid mõnda aega alternatiivse kohaliku võimuna ning kelle tegevus oli varem ilmunud (memuaar)kirjanduses ja arhiiviallikates (politsei- ning kohtumaterjalid) enam üksikasjalisemat kajastamist leidnud. Tõenäoliselt sai Moosberg inspiratsiooni nõukogude historiograafiast, mis tegeles juba 1920. aastatel linnas ja maal tekkinud “vabariikide” uurimisega.⁴⁶ 1905.–1906. aastal tekkis Euroopa-Venemaa erinevates osades rida “talurahva vabariike” (*крестьянские республики*), mida on allikate puudulikkuse tõttu vähe uuritud. Rohkem on dokumente Moskva kubermangu Volokolamski maakonna “Markovo vabariigi kohta”, kus kuue küla ja umbes 1000 taluga vallas kehtis alternatiivne võim peaaegu aasta,⁴⁷ ning “Guuria vabariigist” Gruusia ühes maakonnas 1905. aasta novembris-detsembris.⁴⁸

Sõna “vabariik” pruukimine Eesti ala ümbervalitud vallaomavalitsuste või uus-tekkeliste komiteede kohta kuulub retooriliste metafooride valdkonda. “Vabariik” ja eriti “rahvalik vabariik” oli samasugune punase aasta lööksõna nagu “vabadusvõrdsus-vendlus” jms. On ilmselge, et mingit Eesti Vabariiki polnud Vaalis või Velisel võimalik asutada. Küll aga oli niimoodi võimalik osutada sellele ideaalile, millega taheti vana korda asendada. Vabariik seondus riigi- ja omavalitsuse demokraatliku korraldusega, asutava kogu ning üldise valimisõigusega, mis oli väljakutse isevalitsusele. Niisugune sõna oli justkui sõnum selle kohta, et “vabariigis” on uus kord võitnud ja seal kehtivad teine võim ning teised seadused. Asja poliitilisele küljele valdades osutavad ka punalipud, marseljees, impeeriumi sümboolika (Nikolai II ja teiste Romanovite portreede ning riigikullide) mahavõtmine ja lõhkumine,⁴⁹ ametliku dokumentatsiooni hävitamine, tsariametnike boikoteerimine.

Nõukogude historiograafiast on pärit arusaam, et kohalikud “vabariigid” olid rahva revolutsioonilise loomingu ülim tipp ja kulminatsioon, midagi linnas moodustatud tööliste saadikute nõukogu taolist (väidetavalt tekkis niisugune Tallinnas

⁴⁵ Samas, 96–98; **Moosberg, H., Lõhmus, M.** Talurahvaliikumine Eestis 1905.–1907. a. revolutsiooni päevil. (Eesti NSV Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühing, 14 (207).) Tallinn, 1955, 25–28.

⁴⁶ Kirjanduses on märgitud “Simonovi vabariiki” ja “Presnja vabariiki” Moskvast, “Tšetšelovi vabariiki” Jekaterinoslavis, “Ljubotini vabariiki” Ukrainas, “Krasnojarski vabariiki” ning “Tšitaa vabariiki” Siberis. Neid uusi võime kehtestasid ja toestasid mitmesugused nõukogud, VSDTP kohalikud komiteed ning streigikomiteed. (Революция 1905–1907 годов в России. Отв. ред. Ю. И. Кораблев. Мысль, Москва, 1975, 231, 247, 263–265, 280–282.)

⁴⁷ **Шанин Т.** Революция как момент истины 1905–1907 гг.; 1917–1922. Перевод с английского Е. М. Ковалев. Весь Мир, Москва, 1997, 184–187. Kesk-Venemaalt algas talupoegade “hävitusõda” mõisnike vastu: mõisavara rüüstamine, metsa raiumine, vilja riisumine, mõisate põletamine, viinavabrikute ja poodide purustamine (kõik samad vormid mis Baltikumiski); see oli “stiihiline ja halastamatu talurahva mäss”, mida mõisnikud võrdlesid pugatšovštšinaga. (**Шанин Т.** Революция как момент истины 1905–1907 гг.; 1917–1922, 107–115.)

⁴⁸ Гурийская республика. http://ru.wikipedia.org/wiki/Гурийская_республика.

⁴⁹ Vallamajad, kus oli hävitatud riiklik sümboolika, panid karistussalgad põlema.

1905. aasta novembris). Sellised hinnangud on ilmne ülepakkumine. Vene ametnikud, baltisaksa publitsistid ja nõukogude historiograafid liialdasid, igaüks omal põhjusel. Valitsusel ja baltisaksa ülemkihtidel oli vaja põhjendada brutaaalseid repressioone ning verist sõjalis-politseiist terrorit, nõukogude historiograafial oli vaja näidata linnatöölise ja enamlaste partei juhtivat osa, mis justkui avaldus neis vallakomiteedes.

SEADUSERIKKUMISED VALLAORGANITE VALIMISEL

Termin “revolutsiooniline omavalitsus” oli juba 1905. aastal laialt käibel nii ajakirjanduses kui ka ametlikes dokumentides. “(Ajutine) revolutsiooniline omavalitsus” / “uus omavalitsus” on ülemaalse Tartu kongressi aulakoosoleku otsuste tekstis peamine märksõna. Niisuguse laia kompetentsiga omavalitsuse (hõlmas osaliselt ka valitsusepoolset administratiivset juhtimist) sisseseadmine üldise valimisõiguse alusel oli isevalitsuse kukutamise ja demokraatliku vabariigi asutamise esmane ülesanne linnas ning maal.⁵⁰

Mõiste “revolutsioon” ümber arenes just 1905. aastal terav diskussioon, mis sisult oli arutelu ühiskonna uuenemise võimalike teede üle. Konservatiivid ja mõõdukad reformistid, kes revolutsiooni ei pooldanud, kujutasid seda peamiselt verise mässuna. Sotsialistidel oli revolutsioon Vene riigi parema tuleviku nurgakivi.⁵¹ Ka sõna “komitee” täidesaatva organi tähenduses oli eesti keeles tuntud. 1905. aastal asutati kõikjal üle riigi igasuguseid komiteesid (streigikomiteed, talurahvakomiteed, parteikomiteed jne), mis andis sellele sõnale kui alternatiivse võimu märgile valitsuse silmis negatiivse varjundi.

“Revolutsioonilised komiteed” Baltimaade kontekstis märkisid 1905. aastal uusi ebaseaduslikult moodustatud vallaomavalitsusi, mida lätlased nimetasid: *ričības komiteja*; vene keelde tõlgituna *исполнительный* või *распорядительный комитет*.⁵² Võimude silmis olid valdade täidesaatvad komiteed peamine kurja juur Lätis, kus neid oli peaaegu igas vallas, ja vähemal määral ka Eestis.⁵³ Tundub, et mõistete “revolutsiooniline omavalitsus”, “uus omavalitsus” (seda kasutati sageli) ja “komitee” omaaegset tähendust ei saa väga täpselt defineerida. Need sõnad võisid konkreetsel juhul tähendada nii kogu vallavalitsuse ebaseaduslikku ümbervalimist kui ka mõne vallaametniku ennetähtaegset väljavahetamist, samuti

⁵⁰ Tartu ülemaalse rahvaasemikkude kongressi Aula koosolekute otsused (27.–29. XI 1905), 227–230.

⁵¹ Olevik defineeris revolutsiooni nii: “Revolutsioniks nimetatakse neid vapustusi, millede juures midagi vana ära hävitatakse või ümber lükatakse, aga ühtlasi ka midagi uut valminemas on, mis vana asemele astub.” (Venemaa revolutsion. – Olevik, 27.10.1905.)

⁵² Ülevaade Baltimaade ajutise kindralkubneri tegevusest 1905.–1908. aastal 24.5.1908, 233.

⁵³ Ajutine kindralkuberner Aleksandr Möller-Zakomelski nimetas neid komiteesid: *самовольные*, Liivimaa kuberner Nikolai Zvegintsov: *самозванные комитеты для отправления административных и судебных функции волостного правления и суда*, Viljandi maakonnaülem Nikolai Fomin: *незаконные*, Võru maakonnaülem I. S. Žoltkevits: *революционное управление*.

mingi isehakanud kohaliku aktivistide grupi valitsusvastast tegevust. Sõna “komitee” kasutati rohkem laiema kompetentsiga uusmoodustiste kohta, mis pretendeerisid kas võimu ülevõtmisele vallaomavalitsuses või vallaorganite tegevuse kontrollimisele. Kitsama funktsiooniga uusmoodustisi, mis tegelesid ühe teemaga, nimetati valdavalt komisjonideks. Selget piiri “komitee” ja “komisjoni”, samuti “büroo” tähenduse vahel siiski pole; neid sõnu kasutati ka sünonüümidena.

Loetlen allpool kokkuvõtlikult erinevate nüanssidega ebaseaduslikke tegevusi vallaomavalitsuste valimisel ja toimimisel, mis 1905. aastal Eestis aset leidsid:

- täiskogu keeldumine kogukonna ametnike (vallavanem ja tema abid,⁵⁴ valla-kohtunikud ning nende asemikud, volikogu liikmed) korralistest valimistest (seaduse järgi valiti kolmeks aastaks, 1/3 volikogust uuendati igal aastal) ja valimiste edasilükkamine (enamasti novembrist detsembrisse) selleks, et valimised “uue korra” järgi läbi viia;
- täiskogu või rahvakoosoleku otsused vallaametnike valimisest üldise valimisõiguse alusel kõigi täiskasvanud vallaliikmete koosolekul; valimistest võisid osa võtta ka need isikud (mõisa- ja talusulased, iseseisvad lahtised liikmed), kes kehtiva 1866. aasta vallakogukonnaseaduse järgi olid senini täiskogus esindatud kümnikte näol;
- kõigi või osa vallaametnike ennetähtaegne ümbervalimine (laiendatud) täiskogus või rahvakoosolekul seoses ametis olevate ametnike tagandamise või tagasiastumisega, vanade ametnike asendamine uutega;
- vallaametnike tagandamine täiskogude, volikogude, rahvakoosolekute või uusmoodustiste (komiteede) poolt;
- tsensusele mittevastavate vallaametnike valimine, sh maatute valimine vallavanemaks ja tema abideks, vallakohtu eesistujaks;
- seaduslikult valitud isiku keeldumine ametikoha ilma mõjuva põhjuseta vastuvõtmisest;
- mitmesuguste ebaseaduslike uusmoodustiste (komiteede, komisjonide, büroode jms) valimine täiskogus või rahvakoosolekul ja nende osalemine omavalitsuses: variant 1) tegutsemine paralleelselt ametis oleva seadusliku vallavalitsusega kas üldise kontrolli või mingi kitsama (uue) funktsiooni haldajana; variant 2) seaduslike vallaametnike funktsioonide täielik või osaline ülevõtmine (sh asjaajamine, dokumentatsioon, kassa) ja asumine nende asemele;
- 1866. aasta vallakogukonna seaduse, 1889. aasta vallakohtu seaduse ja muude õigusaktidega sätestatud funktsioonide mittetäitmine, omavoliline võimupiiride ületamine, valitsusametnike (talurahvaasjade komissarid, ülemtalurahvakohtunikud, rahvakoolide inspektorid ning direktorid, maksuametnikud, politsei) boikoteerimine, administratiivvõimu kompetentsi ülevõtmine, valitsusvastaste otsuste langetamine ja elluviimine seaduslikult või ebaseaduslikult valitud isikute poolt;
- “süüdlaste” varjamine ja võimudele mitteväljaandmine.

⁵⁴ Vallavanema abidel oli volikogu koosolekul nõuandev hääleõigus.

VALIMISTE BOIKOTEERIMINE JA EDASILÜKKAMINE

Vajadust olemasolev seisuslik vallaomavalitsus (kui faktiliselt omavalitsuse madalaim lüli) üldise omavalitsusreformi raames üldise valimisõiguse alusel põhjalikult ümber korraldada kuulutasid kõik Eesti erakonnad. Nad olid enam-vähem ühel meelel selles, et omavalitsuse kitsas võimkond peab tunduvalt laienema ja omavalitsus vabanema bürokraatlikust hooldusest, omandama ideaalis sellise seisundi, nagu on omavalitsusel parlamentaarse korraga lääneriikides. Sotsialistide eeskavas pidi võim minema “rahva kätte” (sotsiaaldemokraatidel-tsentralistidel esmalt miinimumprogrammi järgi).⁵⁵ Kuidas konkreetseid muudatusi läbi viia, kui kaugele nõudmistes minna, milliste vahenditega eesmärged saavutada, selles läksid poliitiliste jõudude arvamused lahku juba kevadsuvises märgukirjade kampaanias.⁵⁶ Rahvaliidumise järsu tõusu ja erakondade mobiliseerimisega radikaliseerusid 1905. aasta sügisest ka omavalitsuse uuendamise kavad, mis keskvalitsuse nõrkust ära kasutades järjest enam orienteerusid kaugemas perspektiivis Eesti (selle all mõeldi eestlaste asuala) kui autonoomse (poliitiline rahvusautonoomia) üksuse või isegi Venemaa föderatsiooni (*Российская федерация*) liikme, s.o osariigi (*umam*) staatusele.⁵⁷

Tartu ülemaalse kongressi aulakoosoleku radikaalsete otsuste (27.–29. novembril 1905) mõtte kohaselt tähendas “ajutine revolutsiooniline omavalitsus” uue demokraatlikult valitud valitsusvõimu kehtestamist, mis pidi asendama nii impeeriumi isevalitsusliku riigivõimu asutusi ja ametnikke (neid tuli boikoteerida) kui ka senist piiratud võimupiiridega omavalitsust.⁵⁸ “Revolutsioonilise omavalitsuse” sünonüümina kasutatud “revolutsiooniline komitee” osutab selgelt uutmoodustisele, millel ei olnud järjepidevat seost vana korra aegsete asutustega. Veel kuu aega enne ülemaalist kongressi ilmus 28. oktoobril 1905 Uudistes üleskutse ignoreerida olemasolevat korda ja seada sisse neljaastmeline Baltimaa omavalitsus (“vald/linn – maakond – provints – Baltimaa”) üldise valimisõiguse alusel. Üldjoontes anti nõu, kuidas korraldada ajutise omavalitsuse parteilisi valimisi proportsionaalse esindatuse süsteemi järgi, ja loetleti omavalitsuse esmaseid ülesandeid: rahvavägi, maksud, kohtud, koolid, autonoomse Baltimaa põhiseadus, asutava kogu

⁵⁵ VSDTP miinimumprogramm taotles demokraatlikku vabariiki kodanlik-demokraatlikus revolutsioonis, maksimumprogrammi eesmärk oli proletariaadi diktatuuri kehtestamine sotsialistliku revolutsiooni tulemina. 1903. aasta programm sisaldas rahvaste enesemääramise õiguse ja piirkondliku (mitte rahvusliku) autonoomia teesid: Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei programm, 39–45.

⁵⁶ Sooviavaldused Ministrite komiteele rahva hää käekäigu tõstmiseks ja riigi hääkorra täiendamiseks. – Postimees, 16.4.1905; Märgukiri. – Uudised, 25.5.1905; Ministrite-nõukogusse. – Teataja, 25.6.1905.

⁵⁷ **Karjahärm, T.** Ida ja Lääne vahel. Eesti-vene suhted 1850–1917. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 1998, 255. Maaomavalitsusküsimusest lähemalt vt **Karjahärm, T.** Vene impeerium ja rahvuslus: moderniseerimise strateegiad. Argo, Tallinn, 2012, 221–276.

⁵⁸ Tartu ülemaalse rahvaasemikkude kongressi Aula koosolekute otsused (27.–29. XI 1905), 227–230.

saadikute valimine. Valimiste ettevalmistamiseks pidi linnas ja maal loodama ajuti-
sed valimistoimkonnad.⁵⁹

Kohalike omavalitsuste valimistega seoses võib valitsuse seisukohast ebaseaduslike meetmete läbiviimises ajaliselt eristada kaht järjestikust etappi. Esimene oli oktoober ja novembrikuu esimene pool, mida võib pidada ettevalmistavaks etapiks. Seda iseloomustavad kehtiva omavalitsuskorra kriitika ägenemine ja mitmesuguste seaduslike ning ebaseaduslike institutsioonide (laiendatud täiskogud) ja foorumite (rahvakoosolekud) otsused senist omavalitsuskorda omavoliliselt muuta, ootamata ära valitsuse sellealaseid reforme. 1866. aasta vallaseaduse järgi valiti vallaametnikud valla täiskogul iga kolme aasta tagant.⁶⁰ Sellest nõudest ei peetud enam kinni, kui taheti valida uued juhid, pööramata tähelepanu võimude hoia-
tustele ja tõsiasjale, et talurahvaasjade komissar ebaseaduslikke valimisi mingil juhul ei kinnitanud. Valimiste edasilükkamine detsembrikuusse koos uue kuupäeva väljakuulutamisega oli laialt levinud; põhjenduseks toodi vajadus valimised “uutmoodi” ette valmistada ja koostada uued täiendatud valijate nimekirjad. Teine etapp langeb novembri teise ja detsembri esimesse poolde ning seda iseloomustab varasemate otsuste elluviimine, s.o mitmesugused tegevused kehtiva omavalitsuskorra ebaseaduslikul uuendamisel: peamiselt vanade ametnike tagandamine ja uute valimine, mis igal pool, kus see oli varem kavandatud, teoks ei saanud.

Esimesel etapil puudutas kõige levinum nõue valimisõigust vallaametnike valimisel; nõuti üldist “neljasabalist” valimisõigust “rahvale”, s.o kõigile täiskasvanud kogukonnaliikmetele, sõltumata nende varanduslikust tsensusest ja kuuluvusest ühte viiest kogukonnaliikmete klassist. Arusaadavatel põhjustel olid niisuguse uue korra innukad pooldajad talu- ja mõisasulased ning maatamehed. Kuimetsa vallas otsustasid talusulased, mõisasulased ja maatamehed eraldi koosolekutel (13., 16. ning 20. novembril) saadikuid valla täiskogusse mitte valida ja nõudsid hääleõigust kõigile valla maksumaksjatele.⁶¹

Rahvakoosolek Talli vallas (13. novembril) otsustas:

Naisterahvastele meesterahvastega hääleõiguse andmist tunnistab koosolek soovitavaks.⁶²

⁵⁹ Segane ja kõikuv seisukord. – Uudised, 28.10.1905.

⁶⁰ Talurahvaasjade komissaride kontrolli all pidi 1/3 vallavolikogude koosseisust ümber valitama 1905. aastal, 1/3 1906. aastal ja 1/3 1907. aastal. Vallavanemate ja nende abide, kohtumeeste, volikogude liikmete ning kogukonna lahtiste liikmete klassist kümnike valimine kolmeks aastaks pidi toimuma oktoobris-novembris. (Liivi kubermangu Talurahva Seadus (Muudetud 1860. a. Talurahva Seadus). Eraväljaanne. Tõsise riiginõuniku E. Jakobi venekeelse väljaande ja käsikirjade järele välja andnud N. Wenger. J. Feldt, Viljandi, 1899, 59–84.)

⁶¹ Kuimetsa valla maatute, talusulaste ja mõisasulaste koosolekute protokollid 10.11.1905, 13.11.1905, 16.11.1905. Ära kirjad. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKM EKLA), 210-7:2, 21–23p; **Voll, H.** 1905–1907. aasta revolutsiooni sündmused Harjumaal. Diplomitöö. Juhendaja H. Moosberg. Tartu Riiklik Ülikool, NSV Liidu ajaloo kateeder, Kose-Uuemõisa, 1970, 46.

⁶² Pärnumaalt. Rahvakoosolek Saardes. – Olevik, 20.12.1905; Saardest. Eesti Rahvusarhiivi Riigiarhiiv (ERA), 4946-1-72, 58. Kuu aega hiljem oli rahvakoosolek (11.12.1905) juba resoluutsem: “Naisterahvastele tulevad meestega täiesti üheväärilised õigused igas asjas anda.” (Samas, 59.)

Peningi valla täiskogu (25. novembril) tegi otsuse, et 9. detsembri valimistest võtavad osa kõik hinge kirjas olevad meeste- ja naisterahvad.⁶³ Nikolai vallas nõuti hääleõigust soo peale vaatamata.⁶⁴

Karulas nõudsid talusulased (19. novembril) vallaametnike valimist nii, et pooled valituist on peremehed ja pooled maatud.⁶⁵ Lohusuus (Lohusoo) ähvardasid maata talupojad valida uue volikogu, kui ei täideta nende nõudmisi maksude proportsionaalse jagamise osas.⁶⁶ Nikolai valla täiskogu koosolekule ilmus 80 kogukonna liiget, kes nõudsid endale hääleõigust, mistõttu lükati valimised edasi 13. detsembrile.⁶⁷ Niisuguseid kogukonna liikmete erinevate klasside eraldi koosolekuid, mis seekord puudutasid vallaametnike valimisi, oli kevadsuvisel märjukirjade kampaania ajaga võrreldes siiski vähe ja maatamehed liitusid laiendatud täiskogude või rahvakoosolekutega. On andmeid, et üksikutes kohtades arutati vallaametnike tagandamist tunduvalt varem, isegi juba 1905. aasta algul. Raiküla vallas arutasid talupojad 1905. aasta veebruaris vallavanema ja vallakirjutaja lahtilaskmist (*увольнение*).⁶⁸

On iseloomulik, et otsuseid vallaametnike valimise senise korra ja tähtaja (ametlikult novembris 1905) ebaseadusliku muutmise-pikendamise kohta langesid enamasti valdade seaduslikud täiskogud (Sinilepa 27. oktoobril, Aleksandri 8. novembril, Kose 14. novembril, Vladimiri 14. novembril, Rae 15. novembril, Talli 18. novembril, Kurna 22. novembril, Nikolai 22. novembril, Vihula 22. novembril, Piirsalu 23. novembril, Peningi 25. novembril) või harvemini rahvakoosolekud (näiteks Haaslava 6. novembril, Kavastu 24. novembril).

EBASEADUSLIKUD VALIMISED

Novembri teisel poolel jõuti juba ka vallaametnike koosseisu tegeliku muutmiseni. Sangaste vallas tagandas rahvakoosolek vana vallavalitsuse, valis uue ja moodustas rahvakohtu (13. novembril), Tähtvere vallas tagandas rahvakoosolek vallakirjutaja (20. novembril), Kehtnas valiti ennetähtaegselt uued vallaametnikud (20. novembril), Vana-Suislepas tagandas rahvakoosolek vallakirjutaja, vastuvõetud otsuste täitmise kontrollimiseks asutati kolmeliikmeline komisjon (22. novembril), Järvakandis tagandas rahvakoosolek vallavanema, tema abid ning vallakirjutaja (23. novembril), Alliku valla täiskogu laskis ametist lahti vallakirjutaja (23. novembril), Erra valla täiskogu valis vallavanema ja tema abid maata talupoegade seast

⁶³ Harju Jaanist. – Eesti Postimees, 30.11.1905.

⁶⁴ Nikolai valla täiskogu koosoleku protokoll 22.11.1905. Ärakiri. EKM EKLA, 210-7:2, 60.

⁶⁵ Karula valla talusulaste koosoleku protokoll 19.11.1905. Ärakiri. EKM EKLA, 210-8:1, 5.

⁶⁶ Lohusoo. – Olevik, 20.12.1905.

⁶⁷ Nikolai valla täiskogu koosoleku protokoll 22.11.1905. Ärakiri Ravila vallaarhiivist. EKM EKLA, 210, 7:2, 60.

⁶⁸ Tallinna ringkonnakohtu prokuröri I. L. Tomaševski esildis Peterburi kohtupalati prokurörile 6.4.1905. GARF, МЮ 124-43/1905-2883, 2–2p. See kuritegu oli “Rahukohtu nuhtlusseadustiku” (“Устав уголовного судопроизводства 1864 года”) § 1035 ja “Uue nuhtlusseadustiku” (“Уголовное уложение 1903 года”) § 129 järgi kriminaalselt karistatav.

(24. novembril), Kohtlas valis rahvakoosolek uue vallavanema ning vallakirjutaja (26. novembril), Olustveres valiti vallavalitsuse asemele viieliikmeline “rahva-büroo” (novembri keskel).

Lisaks olemasolevate vallaasutuste koosseisude muutmisele valiti täiskogudel ja rahvakoosolekutel mitmesuguste ülesannetega komiteesid, komisjone ning büroosid, kes pidid mõisnike ja võimudega läbirääkimisi pidama, vastuvõetud otsuste täitmise üle valvama, relvi muretsema ning mustsaja vastu kaitseväge moodustama, metsi haldama, joomakohti sulgema, maksude ja koormiste õiglase jaotamisega tegelema. Martna valla täiskogu valis oma otsuste elluviimiseks üheksaliikmelise komisjoni (25. novembril). Nende näidete põhjal võib öelda, et ebaseaduslikud vallaametnike ümbervalimised algasid juba enne seda, kui aulakoosolek Tartus kutsus üles revolutsioonilisi omavalitsusi looma. Nimetamisväärne osa uusi valimisi kavandanud täiskogudest või rahvakoosolekutest ei jõudnudki lühikese ettevalmistusaja ja repressioonide tõttu tegelike valimisteni (Haaslava, Kavastu, Kuimetsa, Käina, Lehtse, Mäetaguse, Penuja, Piirsalu, Rae, Sinilepa, Talli, Vihula jmt). Mõnikord hiljem võidi uuesti proovida ja välistatud polnud ka kitsama funktsiooniga komiteede moodustamine üksikute ülesannete lahendamiseks, mille kohta pole alati allikatesse jälge jäänud.

Veel suurema hooga jätkusid vallaametnike ümbervalimised detsembri esimesel poolel, hoolimata sõjaseisukorra kehtestamisest (Liivimaal 22. novembril 1905). Kokkuvõtlikuks allikaks ebaseaduslike valimiste (*незаконные выборы*) kohta Eestimaa kubermangus on asekuuberner (oli ka kubeneri kohusetäitja) Aleksandr von Giersi ettekanne siseminister Pjotr Durnovole 7. veebruarist 1906, mis tugines talurahvaasjade komissaride (kaheksa komissarijaoskonda) aruanetele. Valdade inspekterimise käigus kogutud koondmaterjali järgi toimusid ebaseaduslikud valimised üldse 17 vallas Eestimaa kubermangu 132 vallast. Harjumaal olid need peamiselt maakonna ida- ja lõunaosas asuvad kümme valda: Harku, Juuru, Järvakandi, Kiiu,⁶⁹ Kehtna, Kolga, Nikolai (Ravila), Peningi, Raasiku, Vladimiri (Kuivajõe); Virumaal Erra⁷⁰ ning Jõhvi⁷¹; Järvamaal Esna ja Kuksema

⁶⁹ Ajaloolise traditsiooni järgi toimunud Kiius uue vallavalitsuse valimised 1905. aasta 2. detsembri rahvakoosolekul seetõttu, et ametisolev vallavalitsus olnud vana korra pooldaja. Uuel vallavalitsusel (vallavanem Jüri Iital) olnud uues ametis toimetulekuga esialgu raskusi. (Rebane, L. Ajaloolist traditsiooni Kuusalu kihelkonnast. Kogutud 1930. a. suvel. Toim H. Hanni. [Võrguteavik.] Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 2009, 1905. aasta, <http://folklore.ee/radar/story.php?area=Kuusalu&id=2069>.) “Kõigi ametite peale valiti tööraha liikmed, jõukamatele talunikkudele ei tahetud hääleõigust anda.” (Jul. T. Mälestused Kuusalust. – Rmt: 1905. aasta Eestis. Kirjeldused, mälestused, dokumendid. (EKP KK Ajalookomisjoni Toimetused, 1.) Külvaja, Leningrad, 1926, 146.)

⁷⁰ Virumaa Jõhvi jaoskonna talurahvaasjade komissar S. V. Borševski Eestimaa kubernerile 6./7.1.1906. – Rmt: Революция 1905–1907 гг. в Эстонии, 343–344. Erra valla täiskogu valis vallavanemaks ja tema abideks maata talupojad.

⁷¹ Jõhvi vallas valiti 9. detsembril “ebaseaduslikult” (*незаконно*) vallaametnikud. Selle järel siirdus mitmesajajapealine rahvahulk Jõhvi alevisse, kus riigiasutustes pandi toime pogromm; kuulutati, et rahvakoosoleku otsusega on talurahvaasjade komissar, maakonnaülema nooremabi, rahukohtunikud, ülemtalurahvakohtu esimees ja pastor lahti lastud, hävitati dokumendid, suleti monopoli-pood, siis mindi kirikumõisa ning lasti õpetaja “ametist lahti”. 13. detsembril püüti vange vabastada. Peategelased olid advokaat Tamm ja kohaomanik Kruup, kes valiti vallavanemaks. (Eestimaa kubeneri kohusetäitja A. v. Giers siseministrile 10.12.1905. – Rmt: Революция 1905–1907 гг. в Эстонии, 339–340; Jõhvist. – Postimees, 19.12.1905.)

(Järva-Jaani); Läänemaal Haimre, Märjamaa,⁷² Vigala ning Velise⁷³ (vt lisa 1). 1/3 niisuguseid valimisi leidis aset novembris enne Tartu kongressi, ülejäänud 2/3 detsembri esimesel poolel, peamiselt esimesel dekaadil, enne mõisate põletamist ja karistusvägede saabumist. Kurna, Käina, Mäetaguse, Rae ja Vihula vallas keelduti seaduslikest valimistest, kuid ei korraldatud ka ebaseaduslikke valimisi.⁷⁴

Uut tüüpi valimiste puhul seisnes seaduserikkumine selles, et seadusliku koosseisuga valla täiskogu koosolekutest võtsid osa isikud, kellel polnud selleks seaduslikku õigust: maatud, sulased, mõnel pool naised, kindla elukohata inimesed. Ebaseaduslikud valimised tähendasid elektoaraadi (senise täiskogu) laiendamist kõigi valla liikmete koosolekuni,⁷⁵ mida võidakse allikates ka rahvakoosolekuks nimetada. Sellega muutus seaduslik täiskogu koosseisu poolest ebaseaduslikuks (*незаконный состав общего волостного схода*). Nii või teisiti mahtus vana korra järgi määratletud elektoaraat laiendatud valijaskonna sisse ja vana korra järgi valimisõiguslike peremeeste kontingendis (vähemalt miinimumsuurusega talukohtade pärisomanikud ning ametliku rendilepinguga rentnikud) suuri muutusi polnud. Põhimõtteline uuendus oli see, et varem kümnikte näol esindatud valla liikmed said nüüd kõik aktiivse ja passiivse valimisõiguse, mis vajutas oma jälje kogu elektoaraadile.

Edasi seisnes seaduserikkumine selles, et valimised olid osas nimetatud valdadest ennetähtaegsed, millega seaduslikult valitud ametnikud asendati ebaseaduslikult valitud ametnikega enne nende teenistusaja lõppemist. Sauel ei võtnud seaduslikult valitud vallavanem Eduard Birkenberg (oli Tartu ja Tallinna kongressi saadik) ametit mõjuva põhjuseta vastu. Väätsa vallas saatis täiskogu volikogu ebaseaduslikult laiali ja võttis selle funktsioonid üle.

⁷² Märjamaa vallas valiti 23. novembril 1905 rahva poolt “revolutsiooniline täidesaatev komitee”: kooliõpetaja Ivan Indrekson, Tõnis Haav, Jaan Uuesson, Karl Si(i)mann, Priidik Puksmann, Jaan Redel (valiti ka hiljem vallavanema abiks alates 1. jaanuarist 1907), Kirill Reinberg, Karl Blumfeldt ja Jüri Mänd. (Märjamaa vallavanem K. Laurman(n) Läänemaa Lihula jaoskonna talurahvaasjade komissarile 20.2.1907. EAA, 70-1-46, 4–5.) Märjamaa sündmuste kohta vt lähemalt [Looring, A.] Punased aastad Läänemaal, I. Toim A. Looring. Lääne Teataja, Haapsalu, 1933, 53–76; Aitsam, M. 1905. aasta revolutsioon, 133–135, 180–182.

⁷³ Kõrvuti asuvate Vigala ja Velise omavahel seotud sündmuste kohta vt lähemalt [Looring, A.] Punased aastad Läänemaal, I, 5–52; Aitsam, M. 1905. aasta revolutsioon, 129–133, 183–201; Seeland, S. “Velise Wabariik” ehk 1905. aasta sündmused ja selle järelkajad: sündmused 100. aastapäevaks. Velise Kultuuri ja Hariduse Selts, Pärnu-Jaagupi, 2005; Velise Wabariik ja 1905. aasta sündmused Eestis – müüdid ja tegelikkus. 3. detsembril 2005. a. Valgu klubis toimunud ajalookonverentsi materjalid. Velise Kultuuri ja Hariduse Selts, Velise, 2006. Asekuberner Giersi ettekandes siseminister Durnovole 7.2.1906 on Vigala, mis tegelikult oli üks mässu peamisi keskusi Läänemaal, kohta märgitud üksnes keisri portree hävitamine vallavalitsuse hoones; omavalitsuse ebaseaduslikust uuendamisest juttu ei ole, sest ametisoleva seadusliku vallavalitsusega oli rahvas rahul. (Eestimaa kubermeri kohusetäitja A. v. Giers siseministrile 7.2.1906. Mustand. EAA, 3654-1-23, 38.)

⁷⁴ Eestimaa kubermeri kohusetäitja A. v. Giers siseministrile 7.2.1906. Mustand. EAA, 40-1-64, 83–95p; EAA, 3654-1-23, 26–38.

⁷⁵ Senati seletusega 14. juunist 1883 nr 1879 võisid täiskogul olla mõned sinna mittekuuluvad isikud, kuid valimistulemuste kokkulugemisel tuli need maha arvata. (Liivi kubermangu Talurahva Seadus, 62.)

Giers kinnitas siseministrile, et ebaseadusliku koosseisuga täiskogu koosolekutel valitud isikud ei asunud oma kohustuste täitmisele, v.a Jõhvi vallas, kus valla asjaajamine ja vallakassa võeti ka tegelikult üle; ent sealgi taastunud endine olukord kolme päeva pärast. Giersi ettekandest tuleb välja, et seaduslik omavalitsuskord kehtis Eestimaa valdades permanentselt edasi ja ebaseaduslikel valimistel polnud mingeid praktilisi tulemusi. Nii ühene ja mustvalge see pilt siiski pole. Giersi ettekanne ei hõlma vallaametnike osalisi või üksikuid ebaseaduslikke tagandamisi/ümbervalimisi, samuti ka mitmesuguseid uutmoodustisi, mis eksisteerisid paralleelselt seaduslike vallaorganitega. Pealegi olid sulaste ja maatutega täiendatud täiskogu koosolekud koosseisult lähedased rahvakoosolekutele ning nendevaheline piir on üsna ähmane, kui me ei arvesta formaaljuriidilisi nüansse. Kui seaduslikke täiskogusid võis süüdistada vääras tegutsemises ja seaduserikkumises, siis rahvakoosolekutel puudus võimude silmis üleüldse igasugune legitiimsus, ning seda muidugi ka vallaametnike valimiste osas.

Giersi ettekandest on näiteks välja jäänud nn “Päinurme-Vaali vabariik” Järva-maal Koeru kihelkonnas Udeva vallas Vaali külas, kus mõnda aega toimetas võrdlemisi vabalt ja enesekindlalt end “Päinurme-Vaali vabariigi presidendiks” tituleerinud⁷⁶ ning miilitsaväe mobiliseerinud sugestiivne rätsep Hans Anton Schults (Schultz), kes väidetavalt oli innustunud sotsialismiõpetusest ja tegi ettevalmistusi isegi mõisamaa (täpsemalt ebaseaduslikult mõisastatud talumaa) väljajagamiseks maata inimestele lepingu alusel, kus oli 22 punkti maa kasutamise kohta.⁷⁷ Uus jõukeskus Udeva vallas Schultsi ja jõuka Palso talu peremehe Mart Jürmani (oli ka veski ning kaupluse omanik) juhtimisel oli tekkinud vana vallavalitsuse kõrvale, mis jäi alles ja tegutses edasi,⁷⁸ nagu oli nähtavasti, vähemalt esialgu, ka Velisel ning Vigalas.

Pole teada, kuidas paralleelsed võimud omavahel funktsioone jagasid ja läbi said. Võib arvata, et mõnes valdkonnas lükati seaduslikult valitud ametnikud uute aktivistide poolt lihtsalt kõrvale. Muudes allikates, mille tõepära pole alati võimalik

⁷⁶ Schultsi nimetas Eesti Vabariigi presidendiks Saksa ajakirjandus, kes juhtis sellega valitsuse tähelepanu eestlaste separatismile. Koos Palso taluperemehe Mart Jürmani ja tema poja Voldemar Jürmaniga koostas Schults “Päinurme-Vaali vabariigi” põhiseaduse ning kohaliku kaitseväge (rahvamiilitsa) üksuse ja “Eesti vabariigi prii sõjameeste salga” vandetöötuse. (**Jürman, A.** Verised jõulud 25. a. eest. – Rmt: 1905. a. revolutsiooni päevilt. Mälestiste kogu. Rahva Sõna, Tallinn, 1931, 22; [**Jürman, A.**] Jürmani mälestused 1905. a. vabandusliikumise Vaalis. – Rmt: 1905. aasta vabandusliikumine Koeru kihelkonnas. (Eesti Rahva Vabandusvõitluse Ajaloo Uurimise Seltsi väljaanne, 1.) Ühiselu, Tallinn, 1935, 19–24.)

⁷⁷ Vt **Stokeby, R.** Ajalooline traditsioon Peetri kihelkonnast. Kogutud 1929. a. Toim H. Hanni. [Võrguteavik.] Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 2008, Lisa. 1905. a. sündmused Koeru ja Peetri kihelkonnades, <http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=Peetri&id=2118>; **Nahe, O.** Üldolukord. – Rmt: 1905. aasta vabandusliikumine Koeru kihelkonnas, 9–13; [**Jürman, A.**] A. Jürmani mälestused, 14–28; **Aitsam, M.** 1905. aasta revolutsioon, 257–259.

⁷⁸ Ajaloolise traditsiooni järgi teinud Vaalist tulnud maatamehed eesotsas Hans Schultsiga katset Udeva vallavalitsus üle võtta, kuid kohalike passiivsuse tõttu jäänud see ettevõtmine katki. (**Vilmre, L.** Ajaloolist traditsiooni Koeru kihelkonnast. Mälestuste järgi polnud Udeva valla täiskogu nõus andma valimisõigust kõigile maatameestele. (Mõningaid üksikasju 1905. a. sündmustest Koeru kihelkonnas. – Rmt: 1905. aasta vabandusliikumine Koeru kihelkonnas, 61.)

kontrollida, on lisaks Giersi ettekandes nimetatule märgitud lakooniliselt veel hulk analoogilisi valimistega seotud seaduserikkumisi (kõrgpunkt novembris-detsembris 1905) Eestimaa kubermangu valdades, millest mõnd nimetasin juba eespool. Virumaal Kohtla vallas valis rahvakoosolek uue vallavanema ja vallakirjutaja; Sõmeru (Kaarli) vallas valiti tagandatud vallavalitsuse asemele 12-liikmeline “revolutsiooniline vallakomitee”.⁷⁹ Harjumaal Kose, Kõnnu, Raiküla⁸⁰ ja Kurna vallas toimusid valimised “uut moodi” laiendatud elektoraadiga või võeti vallavalitsus ilma valimisteta (osaliselt) üle. Küti vallas Virumaal valis täiskogu kaks komisjoni: ühe relvade muretsemiseks ja kaitseväge asutamiseks mustsaja vastu ning teise otsuste täitmise kontrollimiseks.⁸¹

Krestomaatilise “Velise vabariigi” (juhid kooliõpetaja Ivan (Jaan) Paulus, Pipra talu peremees Mihkel Aitsam, kaupmees Jüri Oviir) juures pole selge, kuidas tekkis seal uus võimukeskus, mida hiljem nimetati revolutsiooniliseks komiteeks. Kas see valiti rahvakoosolekul või moodustati aktivistide grupi poolt?⁸² Nõukogude historiograafias polnud niisugune küsimuseasetus oluline, sest enamlased ei vajanud võimuhaaramisel ja piiramatu vägivalda (terrori) kasutamisel mingit “kodanlikku legitiimsust” ega rahva enamuse poolehoidu.

Liivimaa kubermangu kohta pole Giersi aruandega (kuigi see on puudulik) võrdväärtset koondit senini õnnestunud leida ja pilt Lõuna-Eesti kohta on kokku pandud üksikutest teadaolevatest episoodidest. Niisuguseid olukordi, kus allikad kirjeldavad komiteede valimist (see ei tähendanud nende ametisseastumist) vanade vallavalitsuste asemele (osaliselt või täielikult) või kõrvale, tuleb ette kõigis Põhja-Liivimaa maakondades: Pärnumaal – Laatre (Mõisaküla)⁸³; Saaremaal – Kaarma-

⁷⁹ Aitsam, M. 1905. aasta revolutsioon, 206.

⁸⁰ Raiküla volikogu valiti üldise valimisõiguse järgi, vana vallavalitsus valiti tagasi, kuna seal olid “omad poisid”. (Martinson, H. Revolutsiooniline Rapla 1905. a. – Rmt: 1905. a. revolutsiooni päevilt. Mälestiste kogu. Rahva Sõna, Tallinn, 1931, 79.)

⁸¹ Революция 1905–1907 гг. в Эстонии, 342; Vallavanem M. Vilu kiri Virumaa Rakvere jaoskonna talurahvaasjade komissarile 24.1.1907. EAA, 66-1-108, 19.

⁸² Mihkel Aitsam juunior kirjutab, et Paulus kõrvaldas vana vallavalitsuse. (Aitsam, M. Mässupesad Läänemaal. 1905. aasta eel- ja järellugudega, 42. – Päevaleht, 18.12.1936.) Teisal jääb Aitsam juuniori kirjeldusest mulje, et vana vallavalitsus eesotsas Mihkel Lauteriga eksisteeris edasi, kuigi “jäi oma tagasihoidlikkuse tõttu varju”. (Aitsam, M. 1905. aasta revolutsioon, 183.) Sergei Seelandi versiooni kohaselt võttis Paulus vallavalitsuse 15. detsembril üle niisugusel viisil, et nõudis vallakirjutajalt Hans Hamannilt välja osa dokumentatsiooni, ülejäänud paberid aga käskis põletada. Vallavalitsuse ülevõtmisega kaasnes keisri pildi ja kohtukulli purustamine külameeste poolt. (Seeland, S. Velise Wabariigist ja sellele järgnenud sündmustest. – Rmt: Velise Wabariik ja 1905. aasta sündmused Eestis, 10.) Hilda Moosberg kirjutab Vaali, Velise ja Sangaste revolutsiooniliste komiteede kohta ebamääraselt, et need “loodi”, “organiseeriti” või “asutati”, Jõhvis ning Mõisakülas aga “valiti”. (Moosberg, H. 1905.–1907. aasta revolutsioon Eestis, 97–98; Eesti NSV ajalugu kolmes köites, II. XIX sajandi 50-ndaist aastatest kuni 1917. aasta märtsini. Peatoim J. Saat, tegevtoim A. Vassar. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1963, 396–397.)

⁸³ Mõisaküla alevis valiti Ruhjast saabunud läti agitaatorite mahitusel “korraldav komitee” 8. detsembril ja 18. detsembril võeti valla asjaajamine üle, ent juba kolme päeva pärast saabus karistussalk. Komitee saavutuseks oli rongiliikluse häirimine, agitatsioon nekrutite seas ja koostöö läti sotsiaaldemokraatidega. (Süüdistusakt. – Rmt: Революция 1905–1907 гг. в Эстонии, 409–413; Pajur, A. Vabariigi probleem 1905. aasta historiograafias. Käsikiri, 8–9; Kuusik, E. Nekrutid ja tagavaraväelased 1905.–1907. aasta revolutsioonis. Diplomitöö. Juhendaja T. Rosenberg. Tartu Riiklik Ülikool, NSV Liidu ajaloo kateeder, Tartu, 1977, 66, 68.)

Suur, Leisi, Loona, Maasi, Muhu-Suure, Pärsamaa,⁸⁴ Uuemõisa; Tartumaal – Avinurme,⁸⁵ Elistvere,⁸⁶ Kokora, Laeva,⁸⁷ Luunja,⁸⁸ Puurmanni, Raadi,⁸⁹ Sangaste, Tähkvere; Viljandimaal – Holstre, Hummuli,⁹⁰ Kabala,⁹¹ Loodi, Olustvere,⁹²

⁸⁴ Saare maakonnaüleva V. N. Vassiljevi raport Liivimaa kubernerile 17.2.1906. EAA, 296-7-2480, 6–6p; **Kärner, A.** Saaremaal 1905–1906. – Rmt: Punased aastad Eestis, I, 203; **Kärner, A.** Revolutsiooniline Saaremaa 1905. a. – Rmt: 1905. a. revolutsiooni päevilt, 86–87. Saaremaal Põide kihelkonnas salaja tegutsenud komiteesse kuulusid ümberkaudsete valdade esindajad, sh Uuemõisast vallavanem V. Oll, vallakirjutaja Ernst Sarapuu ja talupoeg Mihkel Trull, Muhu-Suure vallakirjutaja Juhan Hammer ning Kogula valla Rõõsa kroonumõisa rentnik Aleksei Schumann. See sotsiaaldemokraatidele lähedane komitee oli katusorganisatsiooniks valdade komiteedele ja organiseeris Saaremaa rahvaasemike koosoleku (Kuressaare kongress) 7. detsembril Kuressaares, mis võttis vastu radikaalsed otsused Tartu kongressi aulakoosoleku vaimus. (Saaremaa rahvaasemikkude koosoleku otsused (7. XII 1905), 231–234.) Saare maakonnaüleva V. N. Vassiljev pidas neid tegelasi kohaliku sotsiaaldemokraatliku partei täitevkomitee (*исполнительный комитет*) liikmeteks, kes peaaegu kõik arreteeriti ja mõisteti kindlusrangis. (Saare maakonnaüleva V. N. Vassiljevi raport Liivimaa kubernerile 19.1.1906. EAA, 296-8-942, 7–7p; Erikaristussalga üleva, 2. järgu kapteni Zeljonõi telegramm Kuressaarest Riiga Baltimaade ajutisele kindralkubernerile 5.1.1906. EAA, 296-8-942, 1–3.)

⁸⁵ Tartu maakonnaüleva K. K. Maydell Liivimaa kubernerile 12.12.1905. – Rmt: Революция 1905–1907 гг. в Эстонии, 368; Avinurmest. Valla täiskogu koosolekul. – Uudised, 2.12.1905; **Aitsam, M.** 1905. aasta revolutsioon, 230.

⁸⁶ Tartu maakonnaüleva K. K. Maydell Liivimaa kubernerile 12.12.1905. – Rmt: Революция 1905–1907 гг. в Эстонии, 368; Äksist. – Postimees, 16.12.1905.

⁸⁷ Kursist. – Postimees, 10.12.1905.

⁸⁸ Luunjas valis rahvakoosolek seitsemeliikmelise komisjoni “otsuste täideviimise üle valvamiseks”. (**P.** Luunjast. Rahvakoosolek. – Uudised, 9.12.1905.)

⁸⁹ Tartu maakonnaüleva nooremabi 1. jaoskonnas tehtud vahistamisotsus 29.12.1905. – Rmt: Eesti NSV ajaloo lugemik, II. Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost XIX sajandi keskpaigast kuni 1917. aasta märtsini. Toim E. Laul, A. Traat. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, Tallinn, 1964, 401. Raadil valiti üheksaliikmeline komitee, kes allutas endale vallavalitsuse.

⁹⁰ Hoomuli vallas. – Postimees, 17.12.1905.

⁹¹ Viljandi maakonnaüleva N. V. Fomin Liivimaa kubernerile 23.12.1905. EAA, 296-8-939, 52; Революция 1905–1907 гг. в Эстонии, 384. Viljandi maakonna politseiüleva märgib selles ettekandes, et Viljandimaal on ebaseaduslikud komiteed asutatud Olustvere, Tarvastu, Kabala, Vana-Suislepa ja Holstre vallas.

⁹² Suure-Jaani Olustverest. – Postimees, 11.1.1906; **Porgasaar, E.** Eesti maakooliõpetajad 1905.–1907. aasta revolutsiooni päevil. Diplomitöö. Juhendaja A. Liim. Tartu Riiklik Ülikool, NSV Liidu ajaloo kateeder, Tartu, 1978, 46. Olustveres valiti novembri keskpaiku vallavalitsuse asemele viieliikmeline “rahvabüroo”, kes võttis dokumentatsiooni ja vallakassa üle. Büroosse kuulusid talunikud Hans Tõkke, Hans Kivisild, Jaan Villems (Tartu kongressi saadik) ja õigeusu abikooliõpetaja Aleksander Jaanson (Tartu kongressi saadik, politseiallikas on nimekuju Jansen). Maakonnaüleva Fomin saatis nad Viljandi vanglasse “agraarhutatute ja revolutsioonilise ülestõusu õhutamise ning seadusliku vallavalitsuse vägivaldse vahetamise eest”. Tõkke ja Jaanson lasti maha 7. jaanuaril 1906 kindralmajor Vladimir Bezobrazovi karistussalga staabirittmeister Karl von Siversi allüksuse välikohtu otsusega, Kivisild ning Villems said sama kohtu otsusega 500 vitsahoopi ja vabastati. (Viljandi maakonnaüleva N. V. Fomin Liivimaa kubernerile 28.12.1905; Teatis 13.3.1906. EAA, 296-8-939, 60; **Aitsam, M.** 1905. aasta revolutsioon, 218–219, 351.) Aitsami järgi anti revolutsioonilise vallavalitsuse liikmetele 100 hoopi. (**Aitsam, M.** 1905. aasta revolutsioon, 219.) Jaan Kuldkepi kroonika järgi ei andnud tagandatud vallavanem Kaalep vallalaeka võtmeid “rahvabüroole” üle. (<http://www.aai.ee/~tarmo/txt/1905-1.htm>)

Tarvastu,⁹³ Vana-Suislepa⁹⁴; Võrumaal – Karula,⁹⁵ Kasaritsa,⁹⁶ Kärgula, Linna-mäe, Mõniste,⁹⁷ Sõmerpalu, Vastseliina. Võrumaal Koiola ja Veriora vallas, Viljandimaal Kurista, Puiatu, Taagepera ning Viljandi vallas ja Saaremaal Uue-mõisa vallas tehti ettevalmistusi uue omavalitsuse sisseseadmiseks, kuid valimis-teni ei jõutud. Sageli jääb komiteede moodustamine ja tegevus valdades ebaselgeks allikate kidakeelsuse, vasturääkivuse, korduvvalimiste ning muudel põhjustel.

Üks tuntumaid ja ajakirjanduse vahendusel enam avalikkuse tähelepanu pälvinud rahvaliikumise keskusi Lõuna-Eestis oli Sangaste. 13. novembril tagandas rahva-koosolek vana vallavalitsuse ja valis uue eesotsas talunik Jakob Kurvitsaga,⁹⁸

⁹³ Tarvastu vallamajas peetud vallaliikmete üldkoosoleku protokoll 19.12.1905. EAA, 296-8-939, 43–44. Vallavanemaks valiti 460 poolthäälega 25-aastane reservallohvitser maatöoline Andres Kask. Viieliikmelist “revolutsioonilist bürood” valiti 9. ja 19. detsembril. (Viljandimaa 1. jaoskonna talurahvaasjade komisjar J. V. Nefedjev Liivimaa Kubermangu Talurahvaasjade Komisjonile 6.3.1906. EAA, 372-1-1419, pagineerimata), kuid ametisse see ei astunud. (Maakonnaüleva nooremabi kohusetäitja teostatud juurdluse akt. EAA, 296-8-939, 93–93p.)

⁹⁴ Vana-Suislepas valiti 22. novembril rahvakoosolekul (toimus politsei loal) kolmeliikmeline “täidesaatev komisjon” (*исполнительная комиссия*), kuhu kuulus ka seaduslikult valitud vallavanem Juhan Kuus, kuid vallakirjutaja Johann Tanilas asendati tema abilise August Märskaga. Rahvakoosolek otsustas tagandada talurahvaasjade komisjarid, rahvakoolide inspektorid, maksuinspektorid ja kohtupristavid; ulatuslikus tegevuskavas jõuti koguni mõisa- ning riigimaa talupoegadele jagamise mõtteni. (Viljandimaa 1. jaoskonna talurahvaasjade komisjar J. V. Nefedjev Liivimaa kubernerile 26.11.1905. EAA, 296-8-939, 32–33p.)

⁹⁵ Karulas valiti uus omavalitsus rahvakoosolekul 9. detsembril 1905. Vallavanem Andres Kerem keeldus vallakassat üle andmast. (**Laurson, A.** Ajalooline traditsioon Urvaste kihelkonnast.)

⁹⁶ -ts. Vastseliinast. – Postimees, 19.12.1905. Ajaloolises traditsioonis on niisugune versioon: “1905. aastal valla koosolekul avaldanud Vastse-Kasaritsa soovi Vana-Kasaritsast lahku minekuks. Kirjutaja ja vallavanem andnud viiele mehele luba valdade lahutamise teostamisele asuda. Hiljem antud need 5 meest kohtu alla ja mõistetud 3 nädalaks kinni – omavolilise omavalitsuse teostamise eest. (Jutustaja üks neist viiest. Nimi teadmata.)” (**Vilmre, L.** Ajaloolist traditsiooni Rõuge kihelkonnast. Nursi, Kasaritsa, Saaluse ja Pindi vallast. Tartu, 1927. [Võrguteavik.] E-raamatu valmistasid S. Kajak, M. Kõiva. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 2005, 1905. aasta, http://tallinn.ester.ee/search~S1*est?/aVilmre+Linda/avilmre+linda/1,5,9,B/1856~b2018108&FF=avilmre+linda+1902+1990&2,,3,1,0.)

⁹⁷ Mõnistes valis rahvakoosolek 7. detsembril Andrei Eichenbaumi ja Jaan Musta eestvedamisel kuueliikmelise “korraldava/täidesaatva komitee” (*распорядительный комитет*), kes valvas relvastatult nädala jooksul vahetuste kaupa vallavalitsuse tegevuse üle. Komitee kutsus 12. detsembriks kokku koosoleku, kus valiti uus kaheksaliikmeline “omavalitsus” (*самоуправление*), kes ametisse ei astunud. (Võru maakonnaüleva I. S. Žoltkevits Liivimaa kubernerile 5.2.1906. EAA, 296-8-935, 5–6; **Kivirähk, A.** Hargla kihelkonnast 1927. a. suvel kogutud ajalooline traditsioon. [Võrguteavik.] Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 2007, August Kondi mälestused, http://tallinn.ester.ee/search~S1*est?/aKivir{u00E4}hk+Alfred/akivirw~bhk+alfred/1,3,4,B/1856~b2354730&FF=akivirw~bhk+alfred+1903+1942&1,2,1,0.)

⁹⁸ **Aitsam, M.** 1905. aasta revolutsioon, 236–241. Komiteesse kuulusid: esimees Jakob Kurvits, tema abid, talunikud Jaan Vernik (Värnik) ja Jakob Simpson, liikmed – talunik Friedrich Lääts, mõisarentnik Jaan Visman ning vallasekretär Peeter Plukk (hiljem Gustav Uusen). Võimude teatel kuulusid 2. detsembril valitud komitee koosseisu Jakob Kurvits esimehena, Jaan Vernik, Vismann, Kuznets, Karl Villo ja Palvater. (Liivimaa kuberner siseministrile 12.1905. Mustand. EAA, 296-8-947, 72–73.)

mida Uudised nimetas “ajutiseks omavalitsuseks”,⁹⁹ Postimees “omameelseks valla-
valitsuseks”,¹⁰⁰ hiljem nimetati “revolutsiooniliseks komiteeks” (Anton Palvadre)¹⁰¹.
Tähtsat osa selles etendas sotsiaaldemokraatide-föderalistide (ESDTÜ) kohalik
osakond (asutatud 25. novembril 1905). Uus vallavalitsus esitas nõudmised
mõisnik Bergile ja korraldas kaitseväge (ratsanikud), mille poolest Sangaste oli
kuulus. Kui uskuda Sangaste mõisapolitseid, siis keelas revolutsiooniline komitee
(*Executiv-Comité*) rendimaksmise ja nekrutite andmise, katkestas metsatööd ning
keelas jahipidamise, mõisniku väljatõstetud talupojad ennistati vastvalitud “rahva-
kohtu” poolt taludesse tagasi.¹⁰²

Paljudel juhtudel pole allikas märgitud, milline seaduslik või ebaseaduslik otsus-
tuskogu (täiskogu, volikogu, rahvakoosolek, vallaliikmete üldkoosolek) uusmoo-
dustise (komitee) valis või nimetas. Enamasti on niisuguste radikaalsete otsuste
taga rahvakoosolek või laiendatud täiskogu (vallaliikmete üldkoosolek), mõnel
pool ka seaduslik täiskogu, näiteks Kokora, Küti ja Martna vallas ning Saaremaal.¹⁰³
Maasi valla täiskogu valis 19 vallakomitee liiget, kes küll ametisse ei asunud.¹⁰⁴
Leisi vallas valis täiskogu, kus tooni andsid popsid jt maata inimesed, 3. det-
sembril vallavanemaks Mihhail Männiku, kellel puudus varanduslik tsensus.¹⁰⁵
Kaarma-Suure valla täiskogu tagandas vallavanema ja pani tema asemele valla-
vanema abi.¹⁰⁶ Sõmerpalu vallas tagandati vallavanem ja kärbiti kirjutaja palka.¹⁰⁷
Võru vallas tagandati kirjutaja ja keelati ülemtalurahvakohtunikul vallavalitsuse
ruumidesse siseneda.¹⁰⁸ Viljandimaal survestasid uute vallaametnike valimist
sulased.¹⁰⁹ On vähe tõenäoline, et seaduslikud täiskogud, kus oli peremeeste
enamus ja sulased olid esindatud kümnikega,¹¹⁰ valisid massiliselt revolutsioo-
nilisi komiteesid iseenda asemele.

⁹⁹ Sangastest. Rahvakoosolekud. – Uudised, 2.12.1905.

¹⁰⁰ Sangaste. – Postimees, 19.12.1905.

¹⁰¹ Intervjuu A. Palvadrega 1905. aastast. EKM EKLA, 172-2:28, 2–4; **Palvadre, A.** Riias ja Sangastes 1905. – Rmt: Punased aastad, I, 138.

¹⁰² Sangaste mõisapolitsei Tartu maakonnaülemale 12.12.1905. – Rmt: Eesti NSV ajaloo lugemik, II, 400.

¹⁰³ Laiendatud vallatäiskogu ja vallaliikmete üldkoosoleku vahele ei saa selget piiri tõmmata.

¹⁰⁴ Saare maakonnaülema V. N. Vassiljevi raport Liivimaa kubernerile 17.2.1906. EAA, 296-7-2480, 6–6p.

¹⁰⁵ Samas. 11. detsembril 1905 kirjutasid Leisi valla peremehed komissarile kirja, kus palusid maatamehe vallavanemaks valimised tühistada. (Leisi valla talupoegade palvekiri Saaremaa talurahvaasjade komissarile 11.12.1905. EAA, 374-1-349, 41–41p.)

¹⁰⁶ Saare maakonnaülema raport Liivimaa kubernerile 17.2.1906. EAA, 296-7-2480, 6p.

¹⁰⁷ Liivimaa Kubermangu Sandarmivalitsuse ülem polkovnik I. D. Volkov Politseidpartemangule 12.1905. ERAF, 27-1-116, 56.

¹⁰⁸ Samas.

¹⁰⁹ Viljandi maakonnaülem N. V. Fomin Liivimaa kubernerile 23.12.1905. – Rmt: Революция 1905–1907 гг. в Эстонии, 384.

¹¹⁰ Kloostri valla täiskogus oli 1905. aasta detsembris 444 liiget, neist kohaomanikke 268, rent-
nikke 114 ja kümnikke 62. (Väljavõte Kloostri valla täiskogu ja volikogu otsuste raamatust 1902–1907. EKM EKLA, 210-7:1, 14.) Üldine valimisõigus oleks jätnud peremehed maatute kõrval vähemusse.

Torkab silma, et mitmesuguste kogude tagandatud vallaametnike seas domineerivad lepingulised vallakirjutajad, kes jäid n-ö kahe tule vahele.¹¹¹ Poliitiliselt kogunenematu rahvas tahtis kohe silmanähtavaid tulemusi, ja kui neid ei olnud, siis veeretati süü vallakirjutajatele, keda süüdistati tsaari maajagamise manifesti varjamises, palvekirjade kõrgemale poole mitteedasisaatmises, valitsuse ning mõisnike poole hoidmises, tagurluses jms. Samas olid vallakirjutajad koos koolmeistritega liikumise eesotsas, olid selle ajuks, nemad juhatasid koosolekuid, kirjutasid petitsioone ja protokolle.¹¹²

Mõnes kohas tekkisid komiteed või aktivistide grupid, kus olid koos mitme valla esindajad (Rapla, Velise, Põide, Sangaste). Üsna arvukalt valiti rahvakoosolekutel ja (laiendatud) täiskogudel kitsama funktsiooniga n-ö sihtotstarbelisi komiteesid, komisjone ning büroosid, mis tegelesid ainult ühe või mõne temaga: omavalitsuse ebaseaduslike otsuste elluviimine ja täitmise kontroll (Koiola, Kokora, Küti, Luunja, Martna, Mõniste), uuendustepanekute väljatöötamine (Aaslava, Kuremaa, Kärla), läbirääkimised võimude ning mõisnikuga (Avinurme, Kokora, Kärgula, Undla, Valgjärve), metsade haldamine ja mõisniku metsaraiumise takistamine (Laeva, Linnamäe, Penuja, Sangaste, Vastseliina), kaitseväge loomine mustsaja hirmus (eriti sageli, näiteks Kabala, Kastre-Võnnu, Kokora, Laiksaare, Mäksa), maksude ja koormiste reguleerimine (Kabala, Ulila). Näiteks võib tuua Kokora valla, kus täiskogu valis järgmised “komiteed”: 1) metsa ja maade asjade klaarimiseks mõisnikuga (7 liiget), 2) joomakohtade sulgemiseks (7 liiget, sh vallavanem Joosep Sepp), 3) kirikuaia kasutamiseks (2 liiget), 4) mõisasulaste murede lahendamiseks (4 liiget), 5) sõjariistade muretsemiseks (4 liiget).¹¹³ Koos uuendatud valla-valitsusega valiti ka uued vallakohtu liikmed: Lõuna-Eestis Elistvere, Hummuli, Kaarepere, Loodi,¹¹⁴ Mõisaküla, Mõniste¹¹⁵ ja Sangaste¹¹⁶ vallas.

¹¹¹ Vallakirjutajate tagandamise kohta rahvakoosoleku, täis- ja volikogu või komitee poolt Põhja-Liivimaal on autoril andmeid järgmistest valdadest: Avinurme, Elistvere, Hummuli (Hoomuli), Jõõpre, Kaarma-Suur, Kabala, Olustvere, Raadi, Tähkvere (Laius-Tähkvere), Vana-Suislepa, Võru ning Võtikvere. 1866. aasta vallaseaduse järgi valis või määras vallakirjutaja ametisse valla volikogu.

¹¹² Kohaliku rahva juhtidena ja aktiivsete tegelastena on autori loetud dokumentides ning mälestustes märgitud järgmisi vallakirjutajaid ja nende abisid: Gustav Bach Veinjärvel, August Bachmann Kiiul, Karl Brauer Anijas, Andres Eichenbaum Laanemetsas, Tõnis Hommik Kuivajõel, Ivan (Juhan) Hammer Muhu-Suurel, Jürgens Kõos, Johannes Kalm Peningil, August Kanger Koorkülas, Karl Kivi Karulas, Hans Klandorf Kuimetsas, Andrei Kuldsaar Torgus, Joosep Maksim Raplas, Dionisi Neimann Annal, Bernhard Ojasson Vigalas, Anton Orav Uulus, Peeter Plukk Sangastes, Aadu Pohla Lehtses, Hans Priido Raadiko Lihulas, Juhan Rauk Pärsamaal, Anton Ravisberg Alaveres, Johannes Reinthal Kohilas, Ernst Sarapuu Uuemõisas, Johann Sepahamer ning Jaan Haab Loonal, Martin Silbermann Kirna-Kohatus, Ernst Sõnajalg Taalis, Talli Iisakul, Hendrik Tõeväli-Treifeldt Jõgevestes ja Andres Über Püssis.

¹¹³ Kokora valla täiskogu koosoleku protokoll 11.12.1905. Koopia. EKM EKLA, 172-15:13, 12–13. Valitud viis komiteed kokku 24 liikmega pidid oma tegevusest vallavalitsusele hiljemalt 17. detsembriks aru andma.

¹¹⁴ Loodi vallas Viljandimaal mõistis uus üheksaliikmeline vallakohus (viis meest ja neli naist) 13. detsembril Loodi vallamajas kohut nende kohalike kõrtsipidajate üle, kes ignoreerisid korraldust kõrtsid sulgeda. (Tartumaa 1. jaoskonna urjadnik M. Nõmmik Tartu maakonnaülemale. – Rmt: Революция 1905–1907 гг. в Эстонии, 373.)

¹¹⁵ Mõniste vallakohtusse valiti üks naine, kaks taluperemeest ja üks maatööline.

¹¹⁶ Postimehe teatel mõistetud Sangastes detsembril algul kohut juba “uue seaduse järgi”. “‘‘Uusi seadusi’’ tegavat sääl paar “tudengti [üliõpilast] ja keegi kohtuliige,” kirjutas Postimees pilkavalt. (Kodumaalt. – Postimees, 10.12.1905.)

Valitsuse silmis oli ebaseaduslike valimiste peamiseks motiiviks seadusliku omavalitsuskorra ignoreerimine ja revolutsioonilise tegevuse legitimeerimine vallaorganite otsusega; vallamaja oli ka “uue valitsuse” ajal võimukeskus, mõnel pool ka kooli- või seltsimaja. Lõpptulemuse seisukohast pole olulist vahet, kas üks või teine radikaalne samm (emakeele sisseeadmine, kõrtside kinnipanek, maksude mittemaksmine, kaitseväge asutamine jne) võeti ette uute või vanade vallaorganite poolt või hoopis rahvakoosoleku otsusega.

PARALLEELNE VÕIM?

Kirjanduses on 1905. aasta komiteesid nähtud kui vanade vallavalitsuste vastandit ja nende asendajat. Ent polnud vähe selliseid olukordi, kus uusmoodustised ei taotlenudki võimu (täielikku) ülevõtmist vallaomavalitsuses ega olnud selleks võimelisedki kas juhtimiskogemuste puudumise või vana administratsiooni vastuseisu tõttu, kes karistusvägede saabumiseni venitas asjaajamise, eriti valla-kassade üleandmisega. Kitsama spetsiifilise funktsiooniga komiteed eksisteerisid paralleelselt vanade vallavalitsustega või olid koguni seaduslike täiskogude poolt valitud/moodustatud. Niisugused komiteed ei vastandanud end valla seaduslikele institutsioonidele, pigem tegid nad koostööd või täiendasid neid mingis valdkonnas. Nähtavasti võis mõnel pool tekkida niisugune tööjaotus, kus seaduslikud organid tegelesid rutiinsete asjadega edasi, ja “uute asjadega”, mis olid väljaspool vallavalitsuse ametlikke võimupiire, tegelesid komiteed.

Kui seaduslikult valitud vallaorganid hakkasid tegutsema revolutsiooniliselt ja ületasid oma võimkonna piire, siis langes ju ära ka vajadus uusi paralleelseid organeid luua ning vallaametisse uusi inimesi panna. Siis jäi vallaametnike isikkoosseis samaks või muutus vaid osaliselt. Näiteks Luunjas jäi ametisse vana vallavalitsus, ent tema järele valvamiseks valis rahvakoosolek seitsmeliikmelise komisjoni.¹¹⁷ Kuressaare kongressi (7.12.1905) otsuste järgi valiti uued vallavalitsused vaid siis, kui olemasolevad ei täida rahva tahtmist. Valdades pidi valitama Keskkomiteele alluvad kohalikud komiteed, mis eksisteerisid kõrvuti vallavalitsustega.¹¹⁸ Niisugused komiteed nagu ka uued vallavalitsused valiti Saaremaal valdade täiskogudel.¹¹⁹ Paistab, et Saaremaa revolutsiooni keskuse Põide sotsiaaldemokraatliku komitee juhtidel eesotsas Mihkel Trulliga (oli Kuressaare kongressi juhataja) polnud üldine võimuhaaramine sel ajal üldse kavas.

Omavalitsuse uuendusi kavandati ka maakondade¹²⁰ ja kubermangude tasandil, kuid praktilisi samme selles valdkonnas ei jõutud kusagil ette võtta.

¹¹⁷ P. Luunjast. Rahvakoosolek. – Uudised, 9.12.1905.

¹¹⁸ Saaremaa rahvaasemikkude koosoleku otsused (7. XII 1905), 233.

¹¹⁹ Kärner, A. Saaremaal 1905–1906, 203–204; Kärner, A. Revolutsiooniline Saaremaa 1905. a., 87.

¹²⁰ Kuressaare kongressil otsustati (7.12.1905) nõuda 2/3 saadikukohtadest talurahva esindajatele ajutises maakonna nõukogus, mille kokkukutsumise ettepaneku oli teinud Saaremaa rüütelkond Liivimaa rüütelkonna eeskujul omavalitsuse reformide arutamiseks. (Saaremaa rahvaasemikkude koosoleku otsused (7. XII 1905), 234.)

Kuigi vanade ja uute vallavalitsuste elektoraat oli osaliselt kattuv (peremehed, rentnikud), oli uue võimu vaatepunktist legitiimne üksnes kõigi vallaliikmete valitud omavalitsus, mis ei välistanud populaarsete ning professionaalsete vallaametnike edasijäämist või nende valimist uusmoodustistesse. Näiteks valiti Kokoras ja Vana-Suislepa komitee liikmeks seaduslik vallavanem. Nii põimusid läbi seaduslik ja ebaseaduslik revolutsiooniline võim.

Rahvaliidumise tormilise kulgemise tingimustes sai uueks valimiskoguks sageli rahvakoosolek, kus vaevalt oli võimalik valimisprotseduuride korrektne läbiviimine ja nimekirjade kontroll, kui neid üldse oli. Rahvakoosolekul puudus otsuste elluviimise mehhanism, samuti ressursid, sestap jäi asja praktiline külg enamasti vallaorganite lahendamata. Me ei tea, millises vahekorras olid elanike või vallaliikmete kategooriad¹²¹ rahvakoosolekutel esindatud. Mitmest paigast on andmeid, et need kujutasid endast laiendatud täiskogu koosolekut. Teisel pool aga võtsid peremehed koosolekutest vähem osa ja ülekaalus olid maatud. Mõnevõrra peegeldavad rahvakoosolekute võimalikku kosseisu koosolekute päevakord ja otsused, mida saab uurida mikrotasandil, kui on säilinud sellekohaseid allikaid.

Me ei tea täpsemalt, millised tulemused olid komiteede moodustamisel ja kuidas need muutsid maainimeste igapäevaelu, sest karistussalgad halvasid peagi kogu ühiskondliku liikumise valdades. Keeruline on vahet teha, mida tehti komitee egiidi all, mida rahvakoosolekute või seaduslike vallaametnike initsiatiivil. Komiteede eluiga oli liiga lühike, et need võinuksid saada tegelikeks ja toimivateks omavalitsusteks. Võib arvata, et enamikul juhtudel ei jõutud komiteede vormilisest loomisest kaugemale. Komiteesid saaks uueks omavalitsuseks pidada siis, kui need tõepoolest asunuksid vanade vallavalitsuste asemele. Kuid niisuguseid juhtumeid oli vähe või ei selgu allikatest, mis sai vanadest vallaorganitest. Eesti “sotsiaaldemokraatia isa” Mihkel Martna oli vallakomiteede võimekuse suhtes skeptiline:

Aga kuidas pidivad need omavalitsused oma otsused täide saatma, missuguse võimu peale pidivad nad seal toetama? Kuulu järel on siin ja seal mõne küla mehed püssi laskma harjutanud. Aga vaevalt oleksivad omavalitsused endid nende kui võimu peale toetada võinud.¹²²

Võib-olla jõudsid rohkem ära teha täiskogus või rahvakoosolekul moodustatud sihtotstarbelised komiteed/komisjonid/bürood, kes tegelesid ühe teemaga ja töötasid koos vallaorganitega. Näiteks oli edukas metsakomiteede tegevus mõisniku metsaraiumise peatamisel, millest oli ajalehtedes palju juttu.

Tollane ametlik (ametkondlik) aruandlus ja ka Eesti ajakirjandus opereerisid enamasti valdade mõõtkavas. Seetõttu tuleb silmas pidada, et sündmuste kesk-

¹²¹ 1866. aasta Balti kubermangude vallakogukondade valitsemise seaduse (Уложение об общине) järgi olid kogukonna liikmete klassid järgmised: 1) maaomanikud, 2) rentnikud, 3) mõisaulased (moonamehed), 4) talusulased, 5) iseseisvad lahtised kogukonna liikmed. (Liivi kubermangu Talurahva Seadus, 59.)

¹²² **Jürisson, M. [Martna, M.]** Punased aastad Eestis 1905–1906. Eesti revolutsioonilise liikumise ajaloolikud ja majanduslikud põhjused. Tulevik, Peterburi, 1907, 165.

punktis olnud suurtes ühendvaldades¹²³ oli ka niisuguseid külasid, kus oli üsna vaikne ja kuhu komiteede tegevus praktiliselt ei ulatunud. Liikumine oli tugevam alevike ja kihelkonnakeskuste, nagu Juuru, Jõhvi, Järvakandi, Jüri, Keila, Koeru, Kohila, Kose, Lihula, Martna, Märjamaa, Mõisaküla, Põide, Rapla, Sangaste, Velise ning Vigala ümbruses.

Rahvaliidumise aktiivsus kohtadel ei sõltunud ainult komiteede tegevusest ehk teisiti öeldes polnud komiteede valimine liikumise intensiivsuse ainus mõõdupuu. Ka seal, kus uusmoodustisi ei tekkinud (enamik Eesti ala valdasid), esinesid samad talurahvaliidumise vormid kui komiteedega valdades. Komiteedega samaladseid funktsioone täitsid seaduslikud või ebaseaduslikud (kõigi vallaliikmete koosolekud) valla täiskogud, volikogud ja rahvakoosolekud. Nende valdade arv, kus peeti revolutsioonilisi koosolekuid, koostati märgukirju, seati rahvakoolis sisse emakeelne õpetus, pandi kinni kõrtsid, asutati kaitseväge, ignoreeriti valitsust, boikoteeriti kohustusi kroonu ja mõisniku ees jms, on mitmekordselt suurem kui ümbervalitud vallavalitsustega valdade arv.

Vallaorganite otsuste elluviimiseks polnud enamasti komisjone vaja, sest täitevorgan vallavalitsuse näol oli juba olemas. Seetõttu olid komiteede ja komisjonide moodustajateks 1905. aasta lõpukuudel üldjuhul rahvakoosolekud ning nende loomine täis- ja volikogude poolt on teadaolevalt suhteliselt harvaesinev nähtus.¹²⁴ Vanu vallaametnikke tagandada ja uusi valida ning ametisse panna sai ka ilma komiteedeta, s.o neid komiteedeks nimetamata. Eestikeelsele asjaajamisele mindi paljudes valdades üle juba tunduvalt varem, suve lõpul ja sügise algul ilma igasuguste komiteedeta. Eesti keele kui õppekeele vallakooli sisseviimiseks või asjaajamisekeelena vallavalitsusse kehtestamiseks polnud enamasti komiteed/komisjoni vaja: see ülesanne langes kooliõpetaja ja vallaametnike õlgadele.

Seega ei saaks revolutsioonilistest omavalitsustest rääkides piirduda üksnes täielikult või osaliselt uuendatud koosseisuga vallaomavalitsustega, neid on seni registreeritud ligi viiekümnes vallas.¹²⁵ Valdade omavalitsuste revolutsioonilisuse kriteerium ei saa piirduda jaotusega seaduslik-ebaseaduslik või vana-uus, määravaks kriteeriumiks on nende institutsioonide reaalne tegevus. Revolutsioonilised omavalitsused tegutsesid kõikjal, kus vallaorganid viisid ellu rahva tahet, mis oli massiliikumise kandev jõud. Tuleks arvesse võtta ka kitsama funktsiooniga komiteesid, mis eksisteerisid paralleelselt seaduslike vallaasutustega.

¹²³ Suhteliselt suurte valdade piirkonnad tekkisid valdade liitmisega 19. sajandi lõpul eriti Viru-, Järva-, Harju- ja Saaremaal. Liivimaa mandriosas jäid vallad suhteliselt väikesteks. (Uuet, L. Eesti haldusjaotus 20. sajandil. Teatmik. Eesti Omavalitsusliitude Ühendus / Riigiarhiiv, Tallinn, 2002, 10–11.)

¹²⁴ Kokora valla täiskogu moodustas 11. detsembril 1905 viis komisjoni, Avinurme täiskogu valis 22. novembril 1905 neljaliikmelise komisjoni läbirääkimisteks politseiga, Kärla täiskogu valis 16. detsembril 1905 valla esindajaks ja uuendustepanekute väljatöötamiseks 20-liikmelise komisjoni. Mäksa peremeeste kogu valis 9. detsembril 1905 kaitseväge asutamiseks viieliikmelise büroo. Mitmesuguseid komisjone ja komiteesid moodustasid teadaolevalt Valgjärve ning Tõstamaa volikogud ja Küti, Laiuse, Martna ning Saadjärve täiskogud.

¹²⁵ Vt Revolutsiooniliste omavalitsuste loomine. – Rmt: **Kriiska, A. jt.** Eesti ajaloo atlas. Avita, Tallinn, 2006, 96 [A. Pajuri koostatud kaart nr 90].

KOMITEED JA SOTSIAALDEMOKRAATIA

Sotsiaaldemokraatlikud ühendused maal ja revolutsioonilised omavalitsused või komiteed pole identsed nähtused, kuigi Sangastes otsustas uus vallavalitsus asutada Sangaste valla asemele Sangaste sotsiaaldemokraatliku ühisuse.¹²⁶ Nende uustekkeliste institutsioonide leviku kaardid kattuvad vaid osaliselt. Enamasti ei sõltunud vanade vallaorganite omavoliline revideerimine rahva poolt mingis konkreetsetes paigas silmanähtavalt sotsialistide ühenduse olemasolust või mitteolemasolust. Mõnel pool, eriti Tartumaa valdades on nendevaheline seos siiski väga selgelt näha. Sotsialistliku liikumise hoogustumine föderalismi näol valmistas mõnevõrra ette pinda kohalike võimuorganite ümberkujundamiseks novembris-detsembris.

Sotsiaaldemokraatia mõju rahvaliidumisele Eestis maal polnud määrav, ja seda ei saa ülehinnata ka uute vallavalitsuste või kitsamate funktsioonidega komiteede valimisel, kuigi sotsialistide, nii tsentralistide kui ka föderalistide kohalolek (ideed, kõnemehed, lendlehed, kohalikud osakonnad) maal oli kasvamas.

Uus ilmavaade ei huvitanud niivõrd oma sisuga, sest seda tunti vähe, kui just oma uudsusega, meenutas hiljem üks toonane aktivist.¹²⁷ Osava agitatsiooni mõjul kasvas nende inimeste hulk, kes hakkasid uskuma sotsiaalseid utopiaid ja lootsid, et sotsialism lahendab võluväl kõik teravad sotsiaalsed probleemid, nagu vaesus ning maa-puudus.

Komiteed olid kahtlemata alternatiivsed ja revolutsioonilised organid, kuid polnud oma olemuselt ning eesmärkidelt erakondlikud. Ainult Tartumaal ja mõnes mujal loodud uues vallavalitsuses või komitees on näha sotsiaaldemokraatide-föderalistide osalust,¹²⁸ esmajoonel seal, kus vabaduspäevadel olid äsja tekkinud ESDTÜ kohalikud organisatsioonid. Kui uskuda ajalehti ja tsaariametnike raporteid, siis tegid või survestasid sotsiaaldemokraadid vallaametnike kaadrimuutusi Avinurmes, Elistveres, Hummulis, Karulas ning Raadil. Näiteks Laeva ja

¹²⁶ **Palvadre, A.** Riias ja Sangastes 1905, 139; Eesti NSV ajalugu kolmes köites, II, 398.

¹²⁷ **Palvadre, J.** Kõik võim sotsiaaldemokraatlikule erakonnale. – Rmt: 1905. a. revolutsiooni päevilt, 90.

¹²⁸ Tanel Kutti, Mari-Leen Tammela ja käesoleva kirjutise autori arvestuste järgi tekkis ESDTÜ kohalike osakondi, mida nimetati ka seltsideks ning ühinguteks (ühisusteks) ja rühmi Lõuna-Eesti valdades (peamiselt Tartumaal) umbes 25. (**Kutti, T.** Peeter Speegi, ajalehe *Uudised* ja Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Ühisuse roll revolutsiooniliste ideede levikul 1903.–1905. a. Peaseminaritöö. Juhendaja T. Rosenberg. Tartu Ülikool, Eesti ajaloo õppetool, Tartu, 2005, 61–62; **Kutti, T.** 1905. a. vabariigid, ESDTÜ ja seos 1918. a. sündinud Eesti Vabariigiga. – Rmt: Velise Wabariik ja 1905. aasta sündmused Eestis – müüdid ja tegelikkus, 35; **Tammela, M.-L.** 1905. aasta revolutsioon Lõuna-Tartumaa valdades. Bakalaureusetöö. Juhendaja T. Rosenberg. Tartu Ülikool, Eesti ajaloo õppetool, Tartu, 2007, 34–36, 39, 49.) Föderalistide kohalike osakondade või rühmade tegevus uuendatud vallaomavalitsustes või kitsama otsustarbeta komiteedes on teada järgmistes valdades: Harjumaal Kose; Järvamaal Udeva; Tartumaal Avinurme, Elistvere, Hellenurme, Kokora, Laeva, Lohusuu, Luunja, Puurmanni, Raadi, Rannu, Sangaste, Vana-Kuuste; Võrumaal Karula ja Vana-Antsla; Viljandimaal Hummuli. Märjamaal ja Mõisakülas toimetasid tsentralistliku partei tegelased. Saaremaal oli sotsiaaldemokraate Põide ümbruse valdades.

Puurmanni vallas võtsid sotsiaaldemokraatlikud ühisused enda kanda mõningaid uue võimu funktsioone. Esimeses kehtestas ühisus oma kontrolli mõisa metsa majandamise üle, teises sulges kroonu viinapoe ja kõrtsi. Kaarepere vallamajas pidas 13. detsembril istungit “sotsiaaldemokraatlik kohus”. Tartumaa valdade komiteedest olid sotsiaaldemokraadid rohkem või vähem tegevad üle pooltes (võib-olla kuni 2/3-s), mis ei tähenda, et kõik need komiteed olid ESDTÜ kontrolli all.

Täiesti desorienteeriv on tees selle kohta, et talurahvaliikumist Eestis suunasid 1905. aasta hilissügisel bolševikud VSDTP III kongressi vaimus.¹²⁹ Sel ajal tegi tsentralistlik partei töös maal alles esimesi samme, kohalikul organisatsioonil puudus maaküsimuses programm, mis oleks arvestanud Balti provintside agraarsuhete eripära. 1926. aastal Nõukogude Liidus avaldatud töös “Haripunktil” tunnistas enamlaste juht Hans Pöögelmann, et Eestis oli tsentralistide partei “alles lapsekingades” ja Tallinna tööliste maalemineku ajal 1905. aasta detsembris puudus parteil

pealiskaudsemgi võitlusplaan, pealiskaudsemgi ettekujutus sellest, missugused jõud silmapilgul kokku pörkavad ja mida see kokkupõrkamine osavõtjatelt nõuab.¹³⁰

Kui linnades oli sotsiaaldemokraatlik liikumine haritlas- ja eriti töölistkonnas juba juurdunud, siis maal valdades oli see väga pinnapealne. Tõestust pole leidnud Postimehe ringkonna väited selle kohta, et revolutsioonilised komiteed olid kõikjal sotsiaaldemokraatide ettevõtmine. Ka pole alust pidada Velise ja Vaali “vabariikide” ning enamiku teiste uustekkeliste omavalitsuste ja komiteede aktiviste, nagu rahvakooliõpetajad ning vallakirjutajad, sotsiaaldemokraatideks.¹³¹

Kui Lätis on side vallakomiteede ja sotsiaaldemokraatide vahel selgelt hoo- matav, üldine ning otsene, siis Eestis on see üsna hägus: allikates, eriti mälestustes, on sellest väga vähe juttu. Liikumisel oli muidugi poliitiline külg: punalipud, keisri portreede ja riigikullide mahavõtmine, marseljeesi laulmine oli mäleta- jatel meeles, kuid seda ei seostatud sotsialistidega. Nende, keda kohalik rahvas hiljem juhtidena nimetas, sidemed sotsiaaldemokraatlike organisatsioonidega olid põgusad, kui neid üldse oli.

MÕÕDUKAD VALLAKOMITEEDE VASTU

Senise valitsuskorra revolutsiooniline muutmine, mille äärmuslikuks meet- meks oli piiramata võimuga ajutise revolutsioonilise omavalitsuse sisseseadmine linnas ja maal Tartu kongressi aulakoosoleku otsuste kohaselt,¹³² süvendas Eesti

¹²⁹ Moosberg, H. 1905.–1907. a. revolutsioon Eestis, 91; Eesti NSV ajalugu kolmes köites, II, 391.

¹³⁰ Pöögelmann, H. Haripunktil. – Rmt: *Idem*. Valitud teosed, IV (1925–1932). Koost E. Plotnik. EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut, Tallinn, 1980, 76–77.

¹³¹ Karl Siilivask kirjutab: “Revolutsioonilised komiteed või vabariigid tekkisid kokku ligi 50 vallas ja alevis. Juhtivat osa nendes etendas sotsiaaldemokraatlikult meelestatud maaintelligents, eriti rahvakooliõpetajad ja linnas vabrikutes tööl olnud külaproletariaat.” (Selirand, J., Siilivask, K. Eesti maast ja rahvast. Muinasajast maailmasõjani. Olion, Tallinn, 1996, 318–319.)

¹³² Tartu ülemaalse rahvaasemikkude kongressi aula koosolekute otsused (27.–29. XI 1905), 227–230.

ühiskonnas sügavat lõhet radikaalide, sotsialistide ning üldse pahempoolsete ja mõõdukate vahel. Kõige ilmekamalt avaldus niisugune vastasseis Uudiste/Teataja ja Postimehe avalikus sõnasõjas, mis järsult ägenes detsembri algul pärast mõõdukate vähemusse jäämist ülemaalisel kongressil Tartus. Postimees ja vasttekinud paremliberaalne Eesti Rahvameelne Eduerakond süüdistasid kõiki pahempoolseid, eriti aga sotsiaaldemokraate, verise sõjariistus mässu, tapmise, röövimise ning põletamise õhutamises ja vägivaldavalitsuse sisseseadmises (“meeletu iseenesetapmine”), millele tuleb vastu astuda. Et võidelda sotsialistidest mässajatega “õiguse ja seaduse alusel”, soovitas Postimees luua valdades “korrakomiteed”, kes alluvad maakonnakomiteedele ning ülemaalisele komiteele.¹³³ Vabariigi ja revolutsioonilise omavalitsuse ideed materdasid ka Balti kiriku konservatiivsed ringkonnad.¹³⁴ Sotsiaaldemokraadid lükkasid kodanlaste “meeletu vale ja laimu” tagasi ning süüdistasid mõõdukaid ringkondi tagurluses, reetmises ja rahvaliikumisele vastutöötamises.¹³⁵

Vallaametnike konsolideerumise üheks avaldusvormiks olid maakondlikud koosolekud. 10. detsembril toimus Tartus Tartumaa vallakirjutajate koosolek, kus arutati vallakirjutajate töö ümberkorraldamise ja tasustamise küsimusi, sh nõuti talurahvaasjade komissaride karistusõiguse ärakaotamist. Otsustati boikoteerida neid valdu, kes kirjutajaid omavoliliselt lahti lasevad ja välja tõstavad.

Omavolitsejad võiks kriminaal-vastutusele võtta.¹³⁶

Viljandimaa ja Halliste ning Karksi kihelkondade¹³⁷ vallaametnike ja kooliõpetajate koosolek 16. detsembril tuli Viljandis kokku võimude loal.¹³⁸ Tooni andsid seal Bürgermusse koosoleku tegelased: advokaat Karl Baars ja Kõpu vallakirjutaja A. Loorits. Koosolek nõudis sõjaseaduse kaotamist, asutavat kogu üldise valimisõiguse alusel ja emakeelset asjaajamist. Koheselt otsustati allutada rahvakoolide korraldus omavalitsusele, 1. jaanuarist 1906 sisse seada emakeelne õpetus, sulgeda kõrtsid ja monopolipoed seal, kus seda polnud veel tehtud, ning asutada omakaitsevägi. Valitsust ähvardati ülemaalise poliitilise streigiga, kui see ei täida rahva nõudmisi. Need olid revolutsioonilised sammud, mis muul, n-ö rahulikul ajal poleks kõne allagi tulnud.

¹³³ Kindlat korraldust on tarvis (II). – Postimees, 5.12.1905; Kelle kulul? – Postimees, 8.12.1905; Kas valla omavalitsust ära hävitada? (I, II). – Postimees, 12.–13.12.1905. “...kui meie *vägivaldselt* valla omavalitsuse ümbermuudame, siis hävitame meie üleüldse iga valitsuse, iga korra ära. Meie sattume tahes ehk tahtmata *vägivalla teele* ja *langeme ise vägivalla ohvriks*. Hävitame meie valla omavalitsust, siis *hävitame ise-endid*.” (Kas valla omavalitsust ära hävitada? (II).)

¹³⁴ **Valdna, L.** Luteriusu kiriku reaktsiooniline osa 1905.–1907. a. revolutsioonis Eestis. Diplomitöö. Juhendaja L. Eringson. Tartu Riiklik Ülikool, NSV Liidu ajaloo kateeder, Tartu, 1978, 68.

¹³⁵ Sotsiaaldemokraatlikud erakonnad Tallinnas teatasid ajalehtedes, et neil pole maal röövimisi toimepanijatega midagi ühist. (Segasõnumid omamaalt ja võersilt. Tallinnas. – Olevik, 11.11.1905.); **Eesti Sotsiaaldemokraatlike Tööliste Ühisuse Tartu osakond**. Teatus ja üleskutse. – Uudised, 9.12.1905.

¹³⁶ **O.** Tartu maakonna vallakirjutajate koosolek. – Postimees, 14.12.1905.

¹³⁷ Halliste ja Karksi kihelkond paiknevad Pärnumaa kaguosas.

¹³⁸ Kodumaa teatel võttis koosolekust osa 480 ametnikku. (Kodumaalt. Viljandist. – Kodumaa, 29.12.1905.)

Revolutsioonilise omavalitsuse suhtes asus koosolek eitavale seisukohale ja leidis, et vana omavalitsus tuleb kuni uue korra kehtestamiseni alles jätta, ent

tema peab aga eduliselt töötama ja rahva enamuse soove tingimata tähele panema.

Tarvastus ja mujal Viljandi maakonnas asetleidnud "omavalitsuse vägivaldsed ümberliikumised" mõistis koosolek hukka kui "enneaegsed sunni-abinõud", kuid ei välistanud seda, et edaspidi võidakse siiski vana korra järgi valida vanade vallaametnike asemele mõned uued ametnikud.

Koosolekul valiti maakonna büroo, kes pidi end ühendama Tartu ülemaalse kongressi Bürgermusse koosolekul 29. novembril 1905 valitud Viljandimaa bürooga ja täitma samal koosolekul valitud ülemaalse keskbüroo (koosnes maakondade esindajatest)¹³⁹ kärke eelnimetatud võitlusabinõude rakendamise kohta. Valdadele soovitati valida 3–5-liikmeline kohalik komitee ehk büroo, kes valvab selle üle, kuidas vallavalitsused keskbüroo kärke täidavad.¹⁴⁰ Seega tahtsid suhteliselt mõõdukad eduerakondliku orientatsiooniga tegelased valitsuskorda muuta põhiseaduslikul teel ilma vägivaljata ja kombineerisid radikaalseid revolutsioonilisi aktsioone ähvarduste ning reformistlike lahendustega.

KOMITEEDE KOOSSEIS

Nagu öeldud oli komiteesid otstarbalt kaht põhiliiki: 1) seadusevastaselt valitud uued vallaorganid, 2) kitsama funktsiooniga uustekkelised komiteed väljaspool vallaorganeid. Oli valdu, kus valiti üks mõneliikmeline komitee, ja valdu, kus komiteesid oli viis ning enamgi, iga olulise valdkonna ja tegevussuuna jaoks. Eraldi võetud komiteede liikmete arv oli mitmesugune, enamasti oli liikmeid 3–9, sõltuvalt funktsioonist ja ülesannete ulatusest. Läänemaal oli Haimre, Martna ja Märjamaa vallas tekkinud komiteedes igäühes üheksa liiget. Viljandimaal oli Olustvere, Tarvastu ja Vana-Suislepa komiteedes liikmeid vastavalt 5 : 5 : 3. Saaremaal valiti eriti suurearvulised toimkonnad: Loona vallas oli liikmeid 22, Maasi vallas 19.

Uutest omavalitsustest kõneldes võib jääda mulje, et vahetus kogu vallaorganite koosseis ja ametisse astusid uued inimesed. Nii see enamasti polnud. Väga harva tuli ette niisuguseid juhtumeid, kus valiti ümber kogu seadusliku vallaomavalitsuse koosseis alates vallavanemast kuni revisjonikomisjonini. Esmajoones puudutasid erakorralised valimised täitevaparaati, vallavanemat ja tema abisid,

¹³⁹ Tartus Bürgermusse koosolekul valitud ülemaalse rahvaasemike kogu komitee liikmed (arvult 46) maakondade kaupa, v.a Saaremaa: vt Tartu ülemaalse rahvaasemikkude kongressi Bürgermusse koosolekute otsused (27.–29. XI 1905), 226.

¹⁴⁰ Viljandi kreisi ja Halliste ja Karksi kihelkondade valla ametnikude ja kooliõpetajate koosolek 16. dets. s.a. – Kodumaa, 29.12.1905. Maakonna büroosse valiti ajalehe teatel juurde: Mats Martin – Riidaja vallavanem, Andres Kümmel – Vana-Tännasilma vallavanem, Märt Martinson – Vastemõisa vallavanem, Karl Karelson – Imavere vallavanem, Märt Raud – Kolga-Jaani kihelkonna kooliõpetaja, Mihkel Kirschberg – Adavere vallavanem, dr. Soosaar – tohter Viljandist, A. Michelson – kooliõpetaja Viljandist, R. Hansson – ajakirjanik Viljandist, A. Peet – ajakirjanik Viljandist, J. Ilves – Karksi vallakirjutaja, J. Järv – Karksisist.

kohtunikke ning lepingulist kirjutajat, sedagi enamasti siis, kui neil oli vastuolusid ja konflikte valla inimestega.

Tüüpiline oli episood, kus valiti ümber vaid vallavanem või lepinguline kirjutaja, harvemini mõlemad, veel harvemini vallavanema abid ja kohtumehed, eriti harva kogu volikogu (kus pooled olid peremehed, pooled sulased ning kinnisvarata lahtised liikmed), mille liikmete (volimeeste) arv oli sõltuvalt kogukonna meessoost hingede arvust 8–24. Kas maatute osakaal volikogudes üldse suurenes (seni oli neid seaduse järgi peremeestega võrdselt 50%), pole teada. Tundub, et seni kümnikega esindatud sulastel oli esmatähtis saada valimisõigus täiskogul põhimõttel “üks hing – üks hääl”. Vaid Jõhvis valis rahvakoosolek uuesti kõik 41 ametnikku, kes ametlikes dokumentides on kirjas kui “Jõhvi revolutsiooniline komitee”. Seevastu Jõhvi lähedal asuvas Erra vallas moodustus analoogiline ebaseaduslik komitee uuesti valitud vallavanemast ja tema kahest abist (kõik maatud), kuna kõik teised varem valitud ametimehed jäid kuni korraliste valimisteni paigale.

Võiks eeldada, et demokraatliku revolutsiooni ja üldise valimisõiguse idee võidukäiguga pääsesid uute vallaomavalitsuste ehk revolutsiooniliste komiteede etteotsa vaesed vallaliikmed maatöölise hulgast, nagu seda taotlesid sotsialistid (tööraha võim). Nõukogude historiograafia väitis, et see oligi nii.¹⁴¹ Tegelikult oli teine. Vaid üksikjuhtudel (Erra, Leisi, Tarvastu) valiti vallaomavalitsuse võimupüramiidi tippu (vallavanem, tema abid) maatamehed. Neil puudus niisuguse ameti jaoks piisav kompetents, haridus ja kogemused, pealegi olid peremehed, kes moodustasid vallaomavalitsuse selgroo, enamasti kohaliku võimu maatameestele vabatahtliku loovutamise vastu. Ka vaesemas Põhja-Eestis, kus talusid oli vähem päriks ostetud, oli see nii. Vähe on allikates andmeid peremeeste ja maata vallaliikmete konfliktide kohta, kuigi nende erihuvid ning -nõudmised tulid 1905. aastal ilmsiks (sh peremeeste ja maatute eraldi koosolekutel, eraldi märgukirjades) reljeefsemalt kui kunagi varem. Liikumine maal oli suunatud esmajoones ikka mõisnike ja valitsuse vastu.

Raiküla komitee valimisi kirjeldas sealne aktivist, väidetavalt tolle aja üks esimesi maasotsiaaldemokraate Hans Martinson nii:

Kogu muudatus seisnes selles, et enne oli maatameestel iga kümne mehe kohta valla täiskogus 1 hääl; ümbervalimisel oli aga ühesugune hääleõigus kõigil. Vallavalitsust polnud vaja muuta, valiti vanad tagasi, olid nii-kui-nii “omad mehed”. Kohtumeheks sai aga vist ka maatameeste esindaja.¹⁴²

¹⁴¹ Nõukogulikus arusaamises tähendas “rahvavõim” (selle kehastuseks peeti omavalitsuslikke “vabariike”) maaproletariaadi ja kehvataluraha võimu ning mõisamaade konfiskeerimise nõuet enamlaste programmi vaimus. “Võideldes “aulaotsuste” elluviimise eest, kohtasid maatöölised ja kehvatalurahas hallparunite visa vastupanu. Eriti terav oli võitlus vallaomavalitsuste ümbervalimiste ja revolutsiooniliste komiteede valimiste pärast. Kulaklus püüdis valimiste juhtimist enda kätte haarata, et suunata liikumine temale kasulikule teele. Hallparunite septsusi paljastades valisid klassiteadlikud maatöölised komiteedesse ehk omavalitsustesse revolutsioonilise taluraha esindajaid. Kuid kehvataluraha poliitiline aktiivsus ei olnud igal pool sedavõrd suur, et kulakuid kohalikest omavalitsustest täielikult kõrvaldada.” (Moosberg, H. 1905.–1907. a. revolutsioon Eestis, 96.)

¹⁴² Martinson, H. Revolutsiooniline Rapla 1905. a., 79.

Sageli jäid vallavanema tagandamise ja ümbervalimisega ametisse tema abid või vastupidi, valiti ümber ainult abi(d). Võib arvata, et enamikus valdades olid valimisõiguslikud vallaliikmed juba varem täiskogudel valinud vana korra järgi seaduslikult niisuguseid vallaametnikke, kes hoidsid rahva poole neis kitsastes piirides, mida võimaldasid kehtiv valitsemiskord ja vallakogukonnaseadus.¹⁴³ Selle oletusega saab seletada ka olukorda neis valdades, kus vallavalitsusi ei uuendatud ja komiteesid ei valitud, kuid vallaasutused viisid revolutsioonilisi aktsioone läbi samamoodi kui uuesti valitud ametnike või komiteedega valdades. Mitmel pool valisid rahvakoosolekud komiteedesse ametisolevaid ja endisi vallaametnikke, vallavanemaid ning nende abisid, vallakohtunikke ja volikogude liikmeid. On iseloomulik, et komiteedesse ja valdade esindajateks valiti sageli kooliõpetajaid ning vallakirjutajaid, kes olid lepinguline töäjõud.¹⁴⁴ Enamasti oli nii, et valdades, kus toimus midagi valitusvastast ja ebaseaduslikku (näiteks rahvakoosolekud), oli ikka kooliõpetaja või vallakirjutaja käsi mängus, vähemasti oli see nii repressiivorganite arusaamises.

Nimeliselt on mulle teada umbes 200 uute vallavalitsuste ja üksikute komiteede liiget.¹⁴⁵ Ametlikes dokumentides esinevad nad peamiselt nimede loeteluna, ilma täpsemat tegevusala või ametit näitamata. Mõnikord on märgitud, et tegemist on talupoegadega (*крестьянин*), kas peremeeste või sulastega või hoopis talupojaseisusega, see jääb enamasti selgusetuks. Komiteede koosseisud vajavad lähemat mikroskoopilist uurimist, kuid juba praegu võib olemasoleva teabe põhjal öelda, et sinna valiti inimesi kõigist vallaliikmete klassidest; domineerisid talunikud: peremehed ja rentnikud. Samuti valiti komiteedesse suhteliselt palju vallakirjutajaid, kooliõpetajaid ja käsitöölisi. Üksikutes kohtades valiti komiteedesse vallavanem (Kokora, Vana-Suislepa).

VÕRDLUSED LÄTIGA

Nii Baltikumis kui ka kogu impeeriumi mõõtmes oli Läti kõige intensiivsem revolutsiooni piirkond. Lätlaste tegemised olid Eestis küllaltki hästi teada, neid

¹⁴³ 1905. aastal läksid rahvaliikumisega kaasa Jõhvi abivallavanem Mihkel Keremann (lasti maha), Põltsamaa abivallavanem Hans Kongas, Riidaja vallavanem M. Martin, Väätsa abivallavanem Juhan Mihkelten, Juuru vallavanem Juhan Müllermann, Valguta vallavanem Hans Peterson, Kohila vallavanem J. Pipenberg, Uus-Põltsamaa vallavanem Jaan Polmann, Vigala vallavanem Ants Puumann, Pärsamaa vallavanem Aleksander Reiss, Raiküla vallavanem Hans Saariste ja tema abi Hans Isakõnnu, Loona abivallavanem Juhan Sooäär, Lehtse abivallavanem Gustav Tamm, Vao vallavanem Hans Tammemägi (lasti maha), Uulu vallavanem Jaan Tomson, Särevere abivallavanem Hans Trahov, Koorküla vallavanem Karl Trei, Kuivajõe vallavanem Gustav Vahtmeister (lasti maha) ning Kuimetsa vallavanem Mihkel Veltmann.

¹⁴⁴ Vallakirjutajad valis või määras ametisse vallavolikogu; nad korraldasid valla asjaajamist ja kirjutasid kõigi vallaorganite protokolle; vallaseaduse järgi ei kuulunud nad ametlikult vallavalitsusse ning volikogusse. Vallakirjutaja ametist tagandamise lõpliku otsuse tegi kubermangu talurahvaasjade komisjon.

¹⁴⁵ Nimeliselt on teada komiteede koosseisud Kohila, Järvakandi, Harku, Kehtna, Kohtla, Erra, Jõhvi, Sõmeru (Kaarli), Märjamaa, Haimre, Küti, Sangaste, Kokora, Laeva, Olustvere ja Põide vallas.

jälgiti tähelepanelikult ja kajastati süstemaatiliselt ning põhjalikult legaalses aja- kirjanduses, kus suuremates lehtedes olid sõnumid Lätimaalt omaette rubriigis. Läti eeskuju on märgata eriti Lõuna-Eesti Lätiga piirnevates kohtades, nagu Mõisaküla (koostöö Ruhja komiteega), Sangaste ja Võrumaa vallad. 1905. aasta detsembris levisid Eestis kuuldused, et Riias on Läti Vabariik välja kuulutatud ja vana võimu esindajad on sealt põgenenud.¹⁴⁶ Kuulujuttude levimist soodustas posti- telegraafiühenduse katkemine streigi tõttu. Isegi kauge Guuria sündmused Kutaisi kubermangust jõudsid Eestisse Uudiste vahendusel.¹⁴⁷

Kahe naabri ajaloo ühisjoonte kõrval on siiski väga olulisi erinevusi. Uusi- mates uurimustes on aktiivsete revolutsionääride arvu Lätis hinnatud 30 000-le, mis on väga suur arv. Sotsialistlik liikumine oli enne 1905. aastat jõudnud Lätis üsna kaugele nii ideeliselt kui ka organisatsiooniliselt.¹⁴⁸ Sotsiaaldemokraate oli 1905. aasta lõpul üle 20 000 ja nende roll oli revolutsiooni algusest peale nii linnas kui maal tunduvalt suurem kui Eestis. Rahvusprintsibiil moodustatud sot- sialistlike parteide tegevuse koordineerimiseks tekkis Föderatiivne Komitee Lätis juba 1904. aastal. 1905. aasta lõpul etendas see komitee Lätis ajutise revolut- sioonilise valitsuse rolli. LSDTP II kongress 1905. aasta suvel seadis eesmärgiks laiendada tegevust maal, et luua seal kohalike komiteede tihe võrk.¹⁴⁹

Tartu ülemaalse kongressiga analoogiline foorum Lätis oli vallaametnike (valla- vanemad ja kirjutajad) kongress (*pagastu delegātu kongress*) 19.–20. novembril, mis langetas otsused vallakomiteede loomise kohta ning valis Keskbüroo.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Saare maakonnaülema V. N. Vassiljevi raport Liivimaa kubernerile N. A. Zvegintsoville 16.12.1905. – Rmt: Революция 1905–1907 гг. в Эстонии, 432.

¹⁴⁷ Ajutine rahva omavalitsus Gurias. – Uudised, 8.11.1905. Guuria maakonnas seati VSDTP Guuria grupi poolt sisse “ajutine revolutsiooniline rahva omavalitsus” (jaoskond-vald-küla), kus rahva- võimu esindajad “sadanikud” (esindasid küla, kus oli sada või enam majapidamist), “kümnikud” (esindasid kümnet külamajapidamist) ja teised usaldusmehed valis rahvas ise. Uue võimu kait- seks moodustati relvastatud salgad.

¹⁴⁸ 1903. aastal tekkis Šveitsis Läti Sotsiaaldemokraatide Liit, kes tähtsustas rahvusküsimust ja püs- titas Läti riikluse idee. 1904. aastal loodi Riias rahvuslik Läti Sotsiaaldemokraatlik Töölis- partei, kuhu peagi kuulus 2500 liiget. (Блейере Д. jt. История Латвии. XX век. Jumava, [Рига], 2005, 57–60; Pukits, M. Läti kultuurilugu. Peajooni läti kirjanduse, kunsti ja muu rahvuskultuuri arengust. (Elav teadus, 66.) Eesti Kirjanduse Selts, Tartu, 1937, 72–84.) Teiste rahvuste partei- dest paistis Lätis silma tugev juudi sotsiaaldemokraatlik organisatsioon Bund, mis Eestis (Tartus) oli väikese arvuline. 1905. aasta algul oli H. Moosbergi arvutuste järgi, mis põhinevad osavõtjate mälestustel, Eestis umbes 200 sotsiaaldemokraati Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei ridades. Aasta lõpuks kasvas VSDTP liikmete arv umbes 800-le, kuid need on väga ligikaudsed arvud, mis on pigem nõukogulikus maneeris ülehinnatud. Tsentralistide organisatsioonid olid reeglina linnades (üksikud alevites) ja enamasti vabrikutes. (Мосберг Г. И. Революция 1905– 1907 гг. в Эстонии. Диссертация, lisa, tabel 7.) Novembris 1905 sündis Eestis legaalne rah- vuslik sotsiaaldemokraatide-föderalistide partei (ESDTÜ), mis mõne nädalaga hõlmas väide- tavalt 10 000 inimest linnas ja maal, kuid lagunes karistussalkade tulekul. (Blumfeldt, A. Eesti föderalistide programmiliste ja oganisatsiooniliste seisukohtade kriitika. Tõid NLKP ajaloo alalt, 1. (Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, 109.) Tartu, 1961, 12.)

¹⁴⁹ Plakans, A. The Latvians. A Short History. (Studies of Nationalities.) Hoover Institution Press, Stanford, 1995, 105.

¹⁵⁰ Läti vallaametnikkude kongress. – Uudised, 25.11.1905.

21. novembril toimus uus kongress, mida juhatas vallakirjutaja Jānis Kroders. Kindralkuberneri aruandes nimetatakse seda kongressi “ajutiseks valitsuseks”,¹⁵¹ mis katkestas kõik sidemed seaduslike võimudega. Tartu kongressil Eestis olid poliitilise teadvuse arendamisel küll kaugeleulatuvad tagajärjed, kuid sellist tulemust nagu komiteede massiline moodustamine Riia kongressi järel sel polnud.¹⁵²

Uued vallavalitsused – korraldavad (või täidesaatvad) komiteed (*rīcības komiteja, Exekutiivkomitee, распорядительный комитет*)¹⁵³ – tegutsesid Lätis 470 vallas (*pagasts*), mis on 94% valdade üldarvust¹⁵⁴ (Kurzemes 97%, Vidzemes 94%, Latgales 80%).¹⁵⁵ Komiteed valiti rahvakoosolekutel, mis olid peamised rahva-võimuorganid. Kui Eestis oli toimiva vallavalitsuse tegelik asendamine komiteega pigem üksiknähtus, siis Lätis oli see massiliikumise üldlevinud vorm. Erinevalt Eestist toimusid täidesaatvate komiteede valimised Lätis organiseeritult ja koordineeritult. Lätis olid täidesaatvad komiteed märksa tugevamini sotsiaaldemokraatlike organisatsioonidega seotud kui Eestis. Komiteede juht- ja liikmeskonnas maal oli Lätis palju sotsiaaldemokraate. Sotsiaaldemokraatlike organisatsioonide olemasolu maal soodustas komiteede loomist. Kogu Läti ala oli enam-vähem ühtlaselt täidesaatvate komiteede tiheda võrguga kaetud, mida ei saa öelda Eesti kohta.¹⁵⁶

Tänapäeva läti ajaloolased on üldistanud, et uus võim tegutses valdades kahes suunas: 1) majandus- ja sotsiaalelu ning administratiivne tegevus, 2) rahvamiilitsa juhtimine ja relvastatud aktsioonid.¹⁵⁷ Eestis pole komiteede tegevusest valla rutiinsete funktsioonide täitmisel suurt midagi teada. Läti komiteesid uurinud Lilita Vanaga kirjutab võimuvahekordade lokaalsest variantsusest ja nendib, et paljud kohalikud liidrid olid mõisate põletamise vastu. Ta märgib, et pole põhjust järel-

¹⁵¹ Ülevaade Baltimaade ajutise kindralkuberneri tegevusest 1905.–1908. aastal, 232.

¹⁵² **Raun, T. U.** The All-Estonian Congress in Tartu, November 1905: a reassessment. – Journal of Baltic Studies, 2007, **38**, 4, 395–396.

¹⁵³ Inglise keelde tõlgitud: *executive committee, action committee, managing committee*.

¹⁵⁴ **Bērziņš, J.** 1905. Revolution. – Rmt: 20. gadsimta Latvijas vēsture, I. Toim V. Bērziņš. Latvijas vēstures institūta apgāds, Rīga, 2000, 366; **Bērziņš, J.** Piektajam gadam 100. – Rmt: 1905. gads Latvijā: 100. Pētījumi un starptautiskas konferences materiāli, 2005. gada 11.–12. janvāris. LU Latvijas vēstures institūts, Rīga, 2006, 27; vt **Plakans, A.** Two 1905 congresses in Latvia: a reconsideration. – Journal of Baltic Studies, 2007, **38**, 4, 412–413.

¹⁵⁵ **Martinsons, K.** Rīcības komitejas Latvijā 1905. gada revolūcijā. Liesma, Rīga, 1972, 61, 80. Üks uusim käsitlus kinnitab, et kuu ajaga loodi Liivi- ja Kuramaal 430 eksekutiivkomiteed. (**White, J. D.** The 1905 Revolution in Russia's Baltic Provinces. – Rmt: The Russian Revolution of 1905. Centenary Perspectives. Toim J. D. Smele, A. Heywood. (Routledge Studies in Modern European History.) Routledge, London, 2005, 71.)

¹⁵⁶ Uusimat võrdlevat uurimust vägivalda (sakslaste tapmine ja mõisate põletamine) ning aktiivsuse (poliitiline ja sotsiaalne mobiliseerimine) suhtes 1905. aastal Balti provintssides, s.o Eesti ning Läti alal vt **Raun, T. U.** Violence and activism in the Baltic Provinces during the Revolution of 1905. – Acta Historica Tallinnensia, 2006, **10**, 48–59. Autor järeldab, et kui vägivalda kasutamine oli Läti alal palju ulatuslikum, siis aktiivsuses polnud erinevus Eesti ja Läti alade vahel nii suur.

¹⁵⁷ **Блейере Д. jt.** История Латвии. XX век, 64. Läti pagulasajaloolane Arved Švābe on varem kirjutanud, et täidesaatvaid komiteesid oli 346, need loodi vallaametnike kongressi järel ja nende mõju polnud suur, kuna lühikese eluea tõttu ei jõudnud nad kuigi palju ära teha. (**Švābe, A.** Latvijas vēsture 1800–1914. Daugava, Stockholm, 1958, 617–618.)

dada, nagu pooldanuks suurem osa kogukonna sotsiaalsetest gruppidest revolutsioonäride vägivaldseid aktsioone.¹⁵⁸

Läti vallasaadikute kongress valis keskbüroo omavalitsuse tegevuse koordineerimiseks, kuid ei arutanud kõrgema taseme omavalitsuse demokratiseerimist. Lätis oli komiteede valimise kõrgaeg novembris, mil moodustati umbes 2/3 komiteedest.¹⁵⁹ Eestis toimusid ebaseaduslikud valimised enamasti detsembris, mistõttu neil jäi tegutsemiseks mõnevõrra vähem aega kui Lätis uutel omavalitsustel. Kuid nii Eestis kui ka Lätis tekkis umbes 1/3 komiteedest 1905. aasta novembris enne ülemaalisi kongresse.

PROTOKOLLIDE HÄVITAMINE

Kõige autentsemaks allikaks komiteede valimise ja tegutsemise kohta on ebaseaduslikult ümbervalitud vallavalitsuste koosolekute protokollid, mida on meie päevini säilinud vaid üksikud. Niisuguste valdade protokolliraamatutes Eesti Ajaloarhiivis valitseb 1905. aasta novembri-detsembri osas valdavalt tühjus, justkui oleks vallaorganite tegevus noaga ära lõigatud. Neid protokolle pole ka talurahvaasjade komissaridel, kuna viimastega suhtlemine vabanduspäevadel ajutiselt katkes (tsaariametnike boikoteerimine) ja valdades tehtud otsuseid nende kinnitamiseks enam edasi ei saadetud. Rohkem oli teavet maakonnapolitseil (maakonnaülemad, nende vanem- ja nooremabid), kes sai jooksvalt teavet otseallikatest: kohalikest urjadnikutelt, abilistelt (agentuur) ning mõisapolitseilt. Suurem osa igat sorti ebaseaduslike koosolekute protokolle kõrvaldati valdade ametlikust dokumentatsioonist vahetult enne karistusvägede saabumist asjaosaliste endi poolt.¹⁶⁰ Kompromiteerivad leheküljed, kui neid oli, tõmmati valla täis- ja volikogu protokollide raamatutest lihtsalt välja.

Protokolle kirjutati ka eraldi raamatuisse, mis karistussalkade tulekuga ära põletati või peideti.¹⁶¹ Ettenägelikumad kirjutajad olid ebaseaduslike koosolekute protokolle vormistanud lahtistele lehtedele, et neid oleks vajadusel kerge hävitada, ja need olid ilma allkirjadeta, et ei saaks dokumentaalselt kedagi koosolekute kokkukutsumises süüdistada. Üksikud protokollid, mis sisaldasid ebaseaduslike valijate ja valitute nimekirja, sattusid siiski võimude kätte ning olid süütõendiks osaliste represseerimisel, nagu juhtus Jõhvis, Taeveres ja Kokoras.¹⁶² Mõnel juhul

¹⁵⁸ **Vanaga, L.** Ieskats Latvijas pagastu sabiedrības etnopsiholoģiskajā rakstoriņumā 1905. gada revolūcijas laikā. – Rmt: 1905. gads Latvijā: 100, 552.

¹⁵⁹ [**Transehe-Roseneck, A. v.**] Die lettische Revolution, 348.

¹⁶⁰ Mõnevõrra rohkem on vallaarhiivides säilinud seaduslike täis- ja volikogude ebaseaduslike otsuseid eesti keele sisseviimise, kõrtside sulgemise, maksude mittemaksmise jms kohta.

¹⁶¹ Kolga vallasekretär A. Looringule 27.3.1940. EKM EKLA, 210-7:2, 17–17p; Rae vallasekretär A. Looringule 25.3.1939. EKM EKLA, 210-7:2, 52; **Kivirähk, A.** Hargla kihelkonnast kogutud ajalooline traditsioon. [Võrguteavik.] Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 2007, Fritz Zwirbuli mälestused, <http://folklore.ee/pubte/ajaloolist/hargla/hargla.html>.

¹⁶² Kokora vallas kanti rahvakoosoleku käik ja otsused vallataiskogu protokolliraamatusse, mis sai peagi süütõendiks asjaosaliste vastu. (**Tubin, V.** Tartu õpetajateseminaris ja Kokora vallas 1905. – Rmt: Punased aastad Eestis, I, 116.)

võeti valitsusvastane dokumentatsioon põgenike poolt kaasa ja see ilmus hiljem iseseisvas Eestis välja.

Mõnel pool kanti ka rahvakoosolekute otsused valla protokolliraamatutesse. Kirjutajat sunniti seda tegema, näiteks Riidaja vallas (koosolekud 21. novembril ja 5. detsembril).¹⁶³ Igal pool polnud peremehed nõus maatute spetsiifilisi nõudmisi rahvakoosolekutel ja täiskogudel toetama ning neid ei kantud protokolliraamatutesse.

Ebaseaduslike otsuste hävitamise eest hoolitsesid võimud ka ise; see oli üks osa karistuspoliitikast ehk “maa rahustamisest ja seadusliku korra taastamisest”. 9. jaanuaril 1906 saatis Eestimaa kuberner Nikolai von Bünting kubermangu talurahvaasjade komissaridele ringkirja, kus ta nõudis ebaseaduslike otsuseid (uute ametnike valimine, eesti keele kasutuselevõtt, relvade muretsemine, maksudest keeldumine jms) sisaldavate protokolliraamatute viivitamatut ärakorjamist ja nende asemele uute väljaandmist.¹⁶⁴ Korraldust asuti täitma valdade revideerimise käigus 1906. aasta esimeses kvartalis. Uusi raamatuid igal pool välja ei antud, kuid lehed tõmmati (lõigati) komissari käsul välja, ja siis tehti selle kohta raamatusse märke, nagu Harkus, Nõval ja Raasikul.¹⁶⁵

SEADUSLIKU KORRA TAASTAMINE

Otsese terrorismi ja vägivalda (tapmine, vara hävitamine) kõrval oli võimude silmis tähtsusest järgmine alternatiivsete võimuorganite moodustamine, mis oli ränk riiklik kuritegu. Valitsusele oli “seadusliku võimu taastamine” avaliku vastuhaku mahasurumisel esmajärguline ülesanne.

Baltimaade ajutise kindralkubeneri residentsist Riiast saadud signaali peale algas jaht komiteede liikmetele kohe karistusvägede tulekuga. Baltimaade ajutise kindralkubeneri Vassili Sollogubi esimene käsk linna- ja maakogukondadele 12. detsembrist 1905 oli nende isikute, kes olid “ebaseaduslikult üle võtnud kohaliku valitsemise ülesanded ja maksude kogumise”, karistussalkadele väljaandmine. Käsu mittetäitjaid ootas rahaträhv¹⁶⁶ vastavalt nende süü suurusele või tervete

¹⁶³ Viljandi maakonnaülem N. V. Fomin Viljandimaa 1. jsk. talurahvaasjade komissarile 10.3.1906. EAA, 372-1-1419, pagineerimata; Riidaja vallavanema Mats Martini raport Viljandimaa 1. jsk. talurahvaasjade komissarile 11.2.1906. EAA, 372-1-1419, pagineerimata.

¹⁶⁴ Eestimaa kubeneri N. G. v. Büntingi ringkiri talurahvaasjade komissaridele 9.1.1906. EAA, 40-1-64, 79–80.

¹⁶⁵ Harjumaal Tallinna jaoskonna talurahvaasjade komissari sissekanne Harku valla täiskogu ja volikogu protokolliraamatusse 25.9.1906. EKM EKLA, 210-7:2, 2p; Nõva vallasekretär A. Looringule 16.6.1939. EKM EKLA, 210-7:2, 50; **Ratšunas, H.** Raasiku vallasekretäri abi. Mälestused. EAA, 3654-1-45, 10.

¹⁶⁶ Riigiduuma 31 liikme arupärimise (2.5.1908) järgi maksid läti talupojad alates 1.1.1906 trahvi ligi 100 000 rbl. Eesti alal määrati suuremad trahvid à 3000 rbl Vigala ja Velise vallale poliitilise ebaustavuse (*политическая неблагонадежность*) ning parun Budbergi tapjate varjamise eest. (Имперская политика России в Прибалтике, 212, 268.) Toon veel mõned näited: Saksi vald Virumaal sai trahvi agitaatorite varjamise eest 1454.85 rbl, kaks Saaremaa valda sama süüteo eest à 1000 rbl, Paatsalu vald Läänemaal mõisa heinaküüni süütajate varjamise eest 1000 rbl, Kohila vald Harjumaal aednik Pärna tapmise eest 1000 rbl, Püssi vald Virumaal ebaseadusliku koosoleku pidamise eest 800 rbl. (Baltimaade ajutise kindralkubeneri kantselei sõjalise osakonna ülema, kindralstaabi alampolkovniku Nemovi aruanne Balti kubermangudes määratud rahaträhvide kohta. ERAF, 27-1-177, 16–18.) Aruanne sisaldab Eestimaa kubermangu osas 32 trahvi määramise episoodi.

kogukondade väljasaatmine põhjapoolsetesse kubermangudesse; asemele ähvardati tuua ümberasujaid Vene sisekubermangudest.¹⁶⁷

24. detsembril andis Eestimaa kuberner Nikolai von Bünting talurahvakomissaridele käsu suunduda sõjaväesalga saatel kõigepealt nendesse valdadesse, kus ennetähtaegselt kõrvaldati seaduslikud vallaametnikud, seejärel neisse valdadesse, kus valimised on edasi lükatud. Komissarid said ülesande ennistada ametisse endised vallaametnikud ja viia läbi uued valimised kooskõlas 1866. aasta vallaseadusega. Ajutiselt oli komissaril õigus nimetada ametisse vallakirjutajad seal, kus need olid represseeritud või põgenenud.¹⁶⁸

1906. aasta jaanuaris ennistati mässulistes valdades vana kord ja valiti uued ametiisikud seal, kus valimised olid ette nähtud. Juba enne seda hävitasid vallaametnikud karistussalkade hirmus seadusevastase tegevuse jälgi. Karistussalkade dokumentatsioonist nähtub, et vallavalitsustes võimu haaranud tegelased lasti maha “kui revolutsiooni juhid”, näiteks Olustveres kooliõpetaja Aleksander Jaanson ja talupidaja Hans Tõkke.¹⁶⁹ Enamik komiteede juhtidest pääses siiski põgenema.

1906. aasta veebruaris nõudsid tsiviilkubernerid talurahvaasjade komissaridelt ja maakonnaülematelt ebaseaduslikult valitute ning ka valijate nimekirju ja andmeid selle kohta, kuidas on neid isikuid karistatud ning ametist kõrvaldatud.¹⁷⁰ Kuna protokollid olid enamasti hävitatud või ei kirjutatud neid üldse, siis oli ebaseadusliku elektoraadi koosseisu nimeliselt keeruline, kui mitte võimatu, kindlaks teha. Lihtsam oli nendega, keda valiti; need olid kohapeal enamasti tuntud inimesed ja nende arv polnud suur. Talurahvaasjade komissarid omakorda nõudsid komiteelaste nimekirju ja mässajate väljaandmist vallavalitsustelt; need vastasid 1906. aastal enamasti põiklevalt, et neil niisuguseid ei ole või on süüdlased põgenenud.¹⁷¹

Eestimaa kubermangus kirjutasiid komissarid kubernerile vähemalt kaks aruannet vallaametnike ebaseaduslike valimiste kohta: need pärinevad 1906. ja 1907. aasta jaanuarist ning erinevad mõnevõrra üksikute faktide ja sündmuste hinnangu osas. Kui 1906. aasta raportis kirjutasi Harjumaa Rapla jaoskonna komissar, et ebaseaduslikult valitud ametiisikud ei asunud kusagil tema vastutuse piirkonnas ametisse, siis aasta hiljem ta tunnistas, et Kohila vallas olid niisugused isikud detsembrikuu esimesel poolel siiski ametis. Selleks ajaks, s.o 1907. aastaks olid Kohila vallas kõik ebaseaduslikult valitud kaheksa isikut kas maha lastud, välja saadetud või põgenenud.¹⁷² Kui 1906. aasta algul kirjeldasiid komissarid sündmusi valdades põhijoontes ja umbisikuliselt, siis 1907. aasta aruannetes nõuti neilt “revolutsioo-

¹⁶⁷ Baltimaade ajutise kindralkubeneri V. U. Sollogubi teadaanne (*объявление*) linnade ja valdade kogukondadele 12.12.1905. – Rmt: Имперская политика России в Прибалтике, 20–21.

¹⁶⁸ Eestimaa kuberner N. G. v. Bünting talurahvaasjade komissaridele 24.12.1905. EAA, 40-1-64, 75–76; EAA, 67-1-725, 5.

¹⁶⁹ Eesti NSV ajaloo lugemik, II, 409.

¹⁷⁰ Liivimaa kuberner N. A. Zvegintsov talurahvaasjade komissaridele 18.2.1906. EAA, 372-1-1419, pagineerimata.

¹⁷¹ Vt nt Kaagjärve vallavolikogu koosoleku protokoll 24.2.1906. EKM EKLA, 210-8:1, 2.

¹⁷² Harjumaa Rapla jaoskonna talurahvaasjade komissar M. P. Paul Eestimaa kubernerile 27.1.1907. EAA, 40-1-84, 36–38.

niliste täidesaatvate komiteede” nimekirju, kuhu tuli arvata kõik ebaseaduslikult valitud isikud, kes olid välja selgitatud nuhkimistö tulemusena, sh sõjakohtu otsusega või ilma selleta maha lastud, süüdi mõistetud, põgenenud või kohtu-uurimise all. Niisuguseid nimekirju nõudsid komissarid nüüd ka valdadelt.¹⁷³ Vallaametnike, eriti kirjutajate tagandamine sai hoo sisse juba 1906. aastal ja jätkus järgnevatel aastatel. Täpsem statistika selle kohta puudub, samuti võib kahelda niisuguste “riiklike kurjategijate” nimestike täielikkuses ja usaldusväärsuses.

KOKKUVÕTE

Isevalitsuse asendamine demokraatliku vabariigiga oli esimese Vene revolutsiooni ajal laialt levinud pahempoolne loosung rahvakoosolekutel, lendlehtedes ja vasakparteide eeskavades. Terminid “revolutsiooniline omavalitsus” ja “vallakomitee” tulid eesti keeles käibele 1905. aastal.

1905. aasta revolutsioonis tekkisid Balti kubermangude (Eesti ja Läti ala) valdades uue alternatiivse rahvavõimu institutsioonidena rahvakoosolekud, ebaseaduslikult ümbervalitud vallaomavalitsused ning kitsama funktsiooniga komiteed.

Rahvakoosolekud langetasid impulsiivselt väga käreid poliitilisi otsuseid, sh riigikorra muutmise ja revolutsiooniliste komiteede loomise kohta, kuid neil puudus otsuste elluviimiseks täitevaparaat, mis vallaomavalitsusel oli olemas. Rahvakoosolek maal oli koosseisult lähedane vallakogukonna liikmete üldkoosolekule või täiskogu koosolekule, mille koosseisu oli täiendatud talu- ja mõisaulaste ning valla lahtiste liikmetega. Selget piiri nende foorumite vahele ei saa tõmmata. Rahvakoosolekute intensiivsus ja roll valdade elu suunajana kasvas järsult nn vabaduspäevadel ning eriti pärast Tartu ülemaalist kongressi, kui valitsus kaotas kontrolli olukorra üle maal. Uued vallaametnikud ja kitsama funktsiooniga komiteed valitigi enamasti rahvakoosolekul, harva valla täiskogus.

Summaarselt oli Eesti ala 365 vallast teadaolevalt umbes 100 haaratud mitmesuguste ebaseaduslike toimingutega valdade omavalitsuste koosseisude komplekteerimisel (valimiste edasilükkamine, ametnike tagandamine ja uute ametissenimetamine) ning kitsama funktsiooniga uusmoodustiste (komiteed, komisjonid, bürood) tekitamisel, millel ametliku võimu silmis puudus üldse igasugune legitiimsus (vt lisa 1). Teadaolevalt valiti umbes 40 vallas peamiselt rahvakoosolekutel täielikult või osaliselt uued täitevametnikud (vallavanem, tema abid, kohtunikud, lepingulised valla-kirjutajad), kes aga enamasti mitmesugustel põhjustel ametisse ei astunud.

Komiteede koosseisu (tavaliselt 3–9 liiget) valiti inimesi kõigest vallaliikmete klassidest, domineerisid talupidajad: peremehed ja rentnikud. Suhteliselt palju valiti komiteedesse vallakirjutajaid, kooliõpetajaid ja käsitöölisi. Revolutsiooni sünnitatud komiteed ei suutnud lühikese eksisteerimise aja jooksul (mõni nädal) kuigi

¹⁷³ Erra, Haimre, Jõhvi, Järvakandi, Kehtna, Kohila, Kohtla, Küti, Märjamaa ja Sõmeru komiteede nimekirju vt EAA, 40-1-84. Valdade ettepanekul kuulusid väljasaatmisele kurjategijad, mässajad, salakütid, vargad, tööpõlgurid, võlgnikud, joodikud, vallaametnike korralduste mittetäitjad ja “halbade elukommetega inimesed”.

palju korda saata. Uue alternatiivse võimu tegevus avalikus ruumis on enam nähtav Tallinna ümbruses, Mõisakülas, Märjamaal, Velisel, Udeva vallas Vaali külas, Jõhvis, Sangastes, Tarvastus, Olustveres, Mõnistes ja mandrist suhteliselt isoleeritud Saaremaal (eriti Põide ümbruse valdades). Mõnikord kaasnes revolutsiooniliste aktsioonidega demokraatliku vabariigi propaganda ja impeeriumi sümbolika hävitamine. Kuid liialdus oleks rääkida kõikjal tegutsenud rahvavõimust, pigem oli tegemist seadusliku võimu paralüüsiga, mis oli üldisemat laadi nähtus kogu impeeriumis.

Politse'i andmetel oli veel umbes paarikümnes vallas kavas valida edaspidi vallaametnikke uue korra järgi, s.o üldise valimisõiguse alusel. On raske öelda, kui usaldusväärne on niisugune teave, kuid päris kindel võib olla selles, et vabaduspäevade jätkudes oleks igat liiki komiteede arv kasvanud ja alternatiivse võimu sisseseadmise katsed oleksid haaranud laiema areaali.

Enamikus Eesti ala valdadest peeti küll rahvakoosolekuid, kuid vallaametnike ennetähtaegseid ümbervalimisi ja komiteede moodustamist seal ei toimunud, vanad seaduslikud vallaomavalitsused jäid ametisse edasi. Paljud neist läksid kaasa rahvaliidumise ja võisid saata enam korda kui uusmoodustatud komiteed. Valdade täis- ja volikogud võtsid kas omal initsiatiivil või rahvakoosolekute õhutusel ning survele vastu revolutsioonilisi otsuseid, mida nad asusid kohaliku rahva toetusel ellu viima. Need tegevused puudutasid laia teemade ringi: eesti keele sisseviimine valla asjaajamises ja rahvakoolis, kõrtside ning viinavabrikute sulgemine, rahvakaitseväge moodustamine mustsaja vastu, talurahva maksukoormuse vähendamine, nõudmised valitsusele ja mõisnikele, administratiivvõimu esindajate boikoteerimine jmt. Niisugustes episoodides sulandus vallaorganite tegevus rahva aktiivsuse üldisesse voolu ja massiliikumisse ning puudus vajadus uute võimuorganite ehk komiteede valimiseks. Legaalsete vallaomavalitsuste autoriteet jäi Eesti alal üldiselt kõrgeks. Tundub, et rahvakoosolekud Eestis ei seadnud kõikjal eesmärgiks funktsioneerivate vallaomavalitsuste totaalset asendamist täidesaatvate komiteedega, nagu juhtus Lätis, või polnud Eestis revolutsiooniliste elementide mobiliseerimisega niikaugele veel jõutud. Mingit kindlat uue võimu teostamise institutsionaalset formaati Eestis kehtestada ei jõutud. Nii nagu eestlaste rahvuslikul ärkamisel 19. sajandil sõltus ka 1905. aastal palju karismaatilistest liidritest ehk aktivistide gruppidest, kes etendasid uue korra sisseseadmisel määravat osa.

Kuigi sotsiaaldemokraatia oli nii maal kui linnas kasvamas, võib nende otsest mõju revolutsiooniliste komiteede loomisele ja tegevusele valdades näha peamiselt Tartumaal, kus asus Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Ühisuse peakorter ning paiknesid vastloodud föderalistide partei esimesed kohalikud organisatsioonid. Läti revolutsiooni ja sotsiaaldemokraatia eeskuju on nähtav eriti Lõuna-Eesti piiriäärsetel aladel, kuid massiliikumise intensiivus Eestis jäi Lätis toimunud kaugele maha. Revolutsiooniliste omavalitsuste kesksest juhtimisest Eestis rääkida ei saa. Lõhenenud ülemaalse kongressi kahel eraldi koosolekul novembris 1905 valitud konkureerivad keskorganid (Ülemaaline Rahva-asekikude Kogu Komitee ja Keskbüroo) ei jõudnud kujuneda uue võimu juhtivateks ning koordineerivateks keskusteks, samuti nagu ka Kuressaare kongressil detsembri algul valitud Keskkomitee.

1905. aastal said naised Eesti alal esmakordselt revolutsioonilise õiguse valida ja olla valitud. Nad võtsid hääleõigusega osa vallaliikmete üldkoosolekute, neid valiti vallavolikogude ja vallakohtute koosseisu ning Tartu ja Tallinna kongressi saadikuteks.

Termini “revolutsiooniline omavalitsus” semantiline tähendus on mitmetahuline. Kõik ebaseaduslikult ümbervalitud vallaomavalitsused ja uustekkelised komiteed olid oma tekkimise mõtte, mehhanismi ning taotluste poolest (muuta kehtivat korda) revolutsioonilised. Kuid ka seaduslikult valitud vallaorganid, kui nad viisid ellu demokraatlikke meetmeid ja rahva tahet, muutusid samuti revolutsioonilisteks omavalitsusteks ning alternatiivseks võimuks.

LISA 1

SEADUSERIKKUMISED VALLAOMAVALITSUSTE VALIMISTEL JA KOMITEEDE MOODUSTAMINE EESTI ALAL 1905. AASTAL*

Maakond/vald	Valimistest keeldumine või edasilükkamine	Ebaseaduslikud toimingud ^a	Endise korra taastamine ^b
Harjumaa (36/19)^c			
Aleksandri (Triigi)	8.11.1905	19.12.1905	
Harku	19.11.1905	5.12.1905	11.01.1906
Juuru		7.12.1905	3.01.1906
Järvakandi		23.11.1905	11.01.1906
Kehtna		20.11.1905	12.01.1906
Kiiu		2.12.1905	30.12.1905
Kohila		30.11.1905	
Kolga		06.12.1905	29.12.1905
Kuimetsa	10./13./16.1905		2.01.1905
Kurna	22.11.1905	16.12.1905	16.01.1906
Kõnnu		12.1905 ^d	
Nehatu		12.1905 ^d	
Nikolai (Ravila)	22.11.1905	13.12.1905	30.12.1905
Peningi	25.11.1905	9.12.1905	28.12.1905
Raasiku		21.11.1905	5.01.1906
Rae	7./15.11.1905		4.01.1906
Raiküla		11.1905 ^d	
Saue ^e			
Vladimiri (Kuivajõe)	14.11.1905	5.12.1905	29.12.1905
Virumaa (36/8)			
Erra		24.11.1905	5.01.1905
Jõhvi		9.12.1905	13.12.1905
Kohtla		26.11.1905	
Küti		12.1905 ^d	
Mäetaguse	6.12.1905		10.01.1905
Sõmeru		9./11./12.1905	14.01.1906
Undla		3.12.1905	
Vihula	22.11.1905	6.12.1905	30.12.1905

Maakond/vald	Valimistest keeldumine või edasilükkamine	Ebaseaduslikud toimingud ^a	Endise korra taastamine ^b
Järvamaa (21/6)			
Alliku		23.11.1905	
Esna		10.12.1905	31.12.1905
Kuksema		12.1905 ^d	12.01.1906
Särevere		11.1905 ^d	
Udeva (Vaali)		10.1905 ^d	
Väätsa		3.12.1905	10.12.1905
Läänemaa (39/9)			
Haimre		23.11.1905	
Käina	21.11.1905		18.01.1906
Lihula		11.1905 ^d	
Martna		25.11.1905	
Märjamaa		23.11.1905	
Piirsalu	23.11.1905		
Sinilepa	27.11.1905		
Velise		15.12.1905	
Vigala		16.12.1905	16.01.1906
Pärnumaa (42/4)			
Laatre (Mõisaküla)		8.12.1905	
Laiksaare		11.12.1905	
Penuja		12.1905 ^d	
Talli	13.11.1905		
Tartumaa (73/22)			
Avinurme		22.11.1905	
Elistvere		13.12.1905	
Haaslava		6.11.1905	
Kaarepere		11.12.1905	
Kastre		29.11.1905	
Kavastu	24.11.1905		
Kodijärve		13.11.1905	
Kokora		11.12.1905	
Kuremaa		20.12.1905	
Laeva		27.11.1905	
Laiuse		14.12.1905	
Luunja		4.12.1905	
Mäksa		9.12.1905	
Puurmanni		12.12.1905	
Raadi		13.12.1905	
Rannu		12.1905 ^d	
Saadjärve		9.12.1905	
Sangaste		13.11.1905	2.12.1905
Tähkvere		20.11.1905	
Ulila		11.12.1905	
Veski		14.12.1905	
Vana-Kuuste		12.1905 ^d	
Viljandimaa (55/10)			
Holstre		12.1905 ^d	
Hummuli (Ummuli)		17.12.1905	

Maakond/vald	Valimistest keeldumine või edasilükkamine	Ebaseaduslikud toimingud ^a	Endise korra taastamine ^b
Kabala		14.12.1905	
Loodi		12.1905 ^d	
Olustvere		11.1905 ^d	
Riidaja		11.1905 ^d	
Taevere		12.1905 ^d	
Tarvastu		7.12.1905	
Vana-Suislepa		22.11.1905	
Viljandi		12.12.1905	
Võrumaa (45/11)			
Karula		9.12.1905	
Kasaritsa		12.1905 ^d	
Koiola		12.1905	
Kärgula		12.1905 ^d	
Linnamäe		11.12.1905	
Mõniste		7.12.1905	
Sõmerpalu		12.1905 ^d	
Valgjärve		15.12.1905	
Vastseliina		12.12.1905	
Veriora		13.11.1905	
Võru vald		12.1905 ^d	
Saaremaa (19/8)			
Kaarma-Suur		12.1905 ^d	
Kärla		16.12.1905	
Leisi		3.12.1905	
Loona		14./21.12.190	
Maasi		16.12.1905	
Muhu-Suur		12.1905 ^d	
Pärsamaa		20.12.1905	
Uuemõisa (Põide)		11.12.1905	

Tühikud tulpades märgivad seda, et sündmuse toimumine või mittetoimumine pole autorile teada.

^a Vallaametnike (kõigi või osa) ebaseaduslik ümbervalimine, seaduslike vallaametnike tagandamine, laiema või kitsama funktsiooniga komiteede valimine/nimetamine, vallavalitsuse asjaajamise ülevõtmine või katse seda teha.

^b Seaduslikud valimised, tagandatud vallaametnike ametisse taastamine, karistussalkade saabumine.

^c Sulgudes on maakonna valdade arv ja seadust rikkunud valdade arv.

^d Täpne kuupäev on autorile teadmata.

^e Seaduslikult valitud vallavanem ei võtnud ametit vastu.

* EAA, 40-1-64, 84, 108; EAA, 70-1-46, 460, 479; EAA, 296-8-935, 938, 939; EAA, 367-1-1767; EAA, 373-1-901; EAA, 3654-1-8, 23, 46; ERA, 4946-1-72; ERAF, 27-1-115, 116, 121, 134, 172a, 173a, 174a, 179, 198, 209; GARF, 102,OO-1905-1800/57; GARF, 102,OO-1906 (II)-700/68; EKM EKLA, 172-5:1, 6:1, 15:13; EKM EKLA, 210-7:1, 7:2, 7:3, 7:4, 7:5, 7:6, 7:7, 7:8, 8:1, 8:2, 8:3, 8:4; Ajalooline pärimus Eesti Kultuuriloolise Arhiivi kogudest, <http://www.folklore.ee/pubte/ajaloolist/>; Eesti Postimees, 1905; Olevik, 1905–1906; Postimees, 1905–1906; Päevaleht, 1905–1906; Revalsche

Zeitung, 1905–1906; Saarlane, 1905–1906; Sakala, 1905; Teataja, 1905; Uudised, 1905; Uus Aeg, 1905; Valgus, 1905–1906; Virulane, 1906; Liivi kubermangu Talurahva Seadus (Muudetud 1860 a. Talurahva Seadus). Eraväljaanne. Tõsise riiginõuniku E. Jakobi venekeelse väljaande ja käsi-
kirjade järele välja andnud N. Wenger. J. Feldt, Viljandi, 1899; Baltische Revolutions-Chronik, 2. Oktober bis Dezember 1905. Jonck & Poliewsky, Riga, 1908; 1905. aasta Eestis. Kirjeldused, mälestused, dokumendid. (EKP KK Ajalookomisjoni Toimetused, 1.) Külvaja, Leningrad, 1926; 1905: I. 1905. Aasta Seltsi üleskutse, II. 1905. ja 1906. aasta sündmuste loend. 1905. Aasta Seltsi väljaanne, Tallinn, 1930; Punased aastad. Mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis, I. Toim H. Kruus. (1905. Aasta Seltsi Toimetused, II: 1.) Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, Tartu, 1932; 1905. a. revolutsiooni päevilt. Mälestiste kogu. Rahva Sõna, Tallinn, 1931; Революция 1905–1907 гг. в Эстонии. Сборник документов и материалов. Отв. ред. Г. И. Мосберг. Академия наук Эстонской ССР, Институт истории. Архивный отдел и Центральный государственный исторический архив Эстонской ССР, Таллин, 1955; Eesti NSV ajaloo lugemik, II. Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost XIX sajandi keskpaigast kuni 1917. aasta märtsini. Toim E. Laul, A. Traat. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, Tallinn, 1964; Имперская политика России в Прибалтике в начале XX века. Сборник документов и материалов. Koost T. Карьяярм. Национальный архив Эстонии, Институт истории (Таллинн), Tartu, 2000; **Aitsam, M.** 1905. aasta revolutsioon ja selle ohvrid Eestis. Ilmamaa, Tartu, 2011; Eesti NSV ajalugu kolmes köites, II. XIX sajandi 50-ndaist aastatest kuni 1917. aasta märtsini. Peatoim J. Saat, tegevtoim A. Vassar. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1963; [**Kliimann, A.**] 1905. aasta verepülm Eestis, I. Harjumaa, I anne. Kose, Hageri, Rapla ja Juuru kihelkondade sündmused. Kogunud ja toimetanud A. Kliimann. Minevik, Paide, 1932; 1905. aasta vabadusliikumine Koeru kihelkonnas. (Eesti Rahva Vabadusvõitluse Ajaloo Uurimise Seltsi väljaanne, 1.) Ühiselu, Tallinn, 1935; **Kutti, T.** Peeter Speegi, ajalehe Uudised ja Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Ühisuse roll revolutsiooniliste ideede levikul 1903.–1905. a. Peaseminaritöö. Tartu Ülikool, Eesti ajaloo õppetool, Tartu, 2005; [**Looring, A.**] Punased aastad Läänemaal, I. Toim A. Looring. Lääne Teataja, Haapsalu, 1933; **Looring, A.** 1905. a. Läänemaal. – Eesti Kirjandus, 1935, 10–12, 455–466, 481–499, 553–566, <http://www.kirjandusarhiiv.net/?p=83>; **Мосберг Г. И.** Революция 1905–1907 гг. в Эстонии. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Главы V–VII. Научн. консультант Я. П. Крастынь. Академия наук СССР, Институт истории, Москва, 1953; **Moosberg, H.** 1905.–1907. a. revolutsioon Eestis. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1955; **Pajur, A.** Vabariigi probleem 1905. aasta historiograafias. Käsikirja. [Tartu, 2005.]; **Pajur, A.** Punane aasta Türi kihelkonnas. – Türi. Kilde kihelkonna ja linna arengust, III. Koost K. Aluoja, toim M. Rajamäe. Kuma, Paide, 2006, 25–53; **Tammela, M.-L.** 1905. aasta revolutsioon Lõuna-Tartumaa valdades. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, Eesti ajaloo õppetool, Tartu, 2007; [**Transehe-Roseneck, A. v.**] Die lettische Revolution. Mit einem Geleitwort von Professor Dr. T. Schiemann, II. Die Sozialdemokratie. Die Katastrophe. Zweite veränderte Auflage. Georg Reimer, Berlin, 1908; **Uuet, L.** Eesti haldusjaotus 20. sajandil. Teatmik. Eesti Omavalitsusliitude Ühendus / Riigiarhiiv, Tallinn, 2002; **Voll, H.** 1905–1907. aasta revolutsiooni sündmused Harjumaal. Diplomitöö. Tartu Riiklik Ülikool, NSV Liidu ajaloo kateeder, Kose-Uuemõisa, 1970.

TÄNUAVALDUS

Täna Tartu Ülikooli kolleege professor Tiit Rosenbergi uusimale teemakohasele väliskirjandusele ja tema juhendatud üliõpilastöödele osutamise eest ning dotsent Ago Pajurit, kes tutvustas lahkelt oma trükivalmis käsikirja. Uurimistöö on tehtud Haridus- ja Teadusministeeriumi sihtfinantseeritava teadusteema SF0130038s09 raames.

REPUBLICS AND COMMITTEES: THE 1905 MASS MOVEMENT IN ESTONIAN PARISHES ON A MICROHISTORICAL SCALE

Toomas KARJAHÄRM

Replacing autocracy with democracy was a widespread leftist slogan heard at public rallies and expressed in leaflets and handbills as well as programmes of left-wing parties during the first Russian revolution. The terms “revolutionary self-government” and “parish committee” were introduced in the Estonian language in 1905.

In the course of the 1905 revolution, the Baltic Provinces (Estonian and Latvian territories) witnessed the emergence of public rallies, illegally re-elected parish administrations and single-issue committees as institutions of a new, alternative people’s government. The public rallies rushed to adopt hard-line political decisions, including appeals to replace the government and the establishment of committees, while lacking an executive apparatus for the implementation of these decisions – something that the parish administrations did possess. The intensity and role of the public rallies in parish life surged during the so-called days of freedom and after the November 1905 All-Estonian Congress in Tartu, when the government lost control of the situation in rural areas. It was mostly at public rallies that new parish officials were elected and committees formed.

Of the 365 parishes of Estonia, in total ca 100 were involved in various illegitimate actions concerning the local administrative bodies (postponement of elections, dismissal and appointment of officials), or new limited-purpose structures (committees, commissions, offices) which had no legitimacy as far as the tsarist government was concerned. About 40 parishes elected, fully or partially, new executive officials (parish elders and their aides, judges, parish clerks), who mostly did not take office for various reasons, though.

Committees (usually 3–9 members) were formed of individuals from all classes, with a dominant role played by farmers: landowners and tenants; also parish clerks, school teachers and artisans were elected in relatively large numbers. The committees spawned by the revolution did not achieve much during their brief existence (a few weeks), however. The activities of the new, alternative administrative bodies were more conspicuous in Mõisaküla, Märjamaa, Velise, the village of Vaali in the parish of Udeva, Jõhvi, Sangaste, Tarvastu, Olustvere, Mõniste and Saaremaa in its relative isolation from mainland Estonia. Occasionally revolutionary actions were accompanied by republican propaganda and wrecking of imperial symbols. However, it would be an exaggeration to call it a ubiquitous people’s government; a more appropriate description would be a paralysis of the legitimate government.

Although held in most of the parishes of Estonia, public rallies did not usually involve early re-elections of parish officials or formation of committees; the legitimate parish administrations stayed in office. Many, though, got carried with the popular movement and were able to achieve more than the newly-formed committees.

Parish councils, either on their own initiative or under the pressure of and instigated by public rallies, adopted revolutionary decisions and began to implement these with the support of local population. These decisions concerned a wide range of issues: introduction of the Estonian language in local affairs and public schools, closure of inns and distilleries, formation of militia forces against the Black Hundreds, easing of the peasants' tax burden, putting demands to the central government and manor lords, boycott of the representatives of the administrative system, etc. In these episodes the actions of parish administrations merged with the general stream of public response and mass movement, eliminating the need for new elected bodies or, indeed, committees. In general, the prestige of legitimate parish administrations remained high in Estonia. It seems that, unlike in Latvia, the public rallies in Estonia did not strive for a full-scale replacement of the functioning parish administrations with executive committees. No permanent institutional format of enforcing a new regime was introduced in Estonia. Much depended on the charismatic leaders or activist groups, who played a decisive role in transition to the new establishment.

Even though the influence of Social Democrats was growing in town and country, their direct participation in the installation and operation of revolutionary committees in rural areas was mostly visible in Tartumaa, the seat of the headquarters (in Tartu) of the Estonian Social Democratic Workers' Union (established in November 1905), and of the first local organisations of the federalist party. The manifestations of the Latvian revolution and social democratic sentiments were especially conspicuous in the border regions of southern Estonia, yet the intensity of mass movement in Estonia was no match to the events in Latvia. We cannot speak of any central administration of revolutionary local governments in Estonia. The central institutions elected at the 1905 All-Estonian Congress did not have enough time to evolve into the guiding and co-ordinating centres of the new regime.

In 1905, women in Estonia were for the first time awarded the revolutionary right to elect and be elected. They took part in the general meetings of parish members with full voting rights, they were elected to parish councils and parish courts and as deputies of all-Estonian congresses.

The semantic meaning of the term "revolutionary self-government" is multi-faceted. All the re-elected parish administrations and new committees were revolutionary by nature as far as their establishment mechanisms and objectives (to replace the existing regime) were concerned. However, even the legitimately elected local institutions, provided they implemented democratic measures and carried out people's will, were transformed into factors of the revolutionary self-government and alternative authority.